

- הֶרְרָה מ־2 באוקטובר 1589 ומ־5 באוקטובר 1589; לה פאיבה, משפט, עמ' 93-94; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 126, 128, 159, 324, 436; ראו גם כהן, מבוא, עמ' XXIX. כל העדויות שצוינו מתייחסות לשני העשורים האחרונים של המאה.
- 78 עדויות רבות פזורות כמעט בכל תיקי הנאשמים.
- 79 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 279.
- 80 ראו: מיליאן, משפט.
- 81 על מנואל דה מוראלס ראו: מוראלס, משפט; ליבמן, היהודים, עמ' 173-174; טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 60-62 (במיוחד הערה 11); לעיל, בפרק ג ובפרק הנוכחי.
- 82 על לואיס דה קארוואחאל הזקן ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 207-372; משפטי קארוואחאל הצעיר, מקומות רבים; לעיל, בפרק ג.
- 83 ראו: מוראלס, משפט, עדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל מה־25.9.1589 ומה־27.9.1589.
- 84 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 425.
- 85 מעדותה של קטלינה קארוואחאל מה־16.11.1589, במשפטה: "... en que forma y de que manera, guardavan los sabados y que havian de ayunar y rezar por la ley ..." — dha. (sic.) "... באיזה אופן וצורה שמרו את השבתות ואיך (נהגו) לצום ולהתפלל למען אותה תורה ..." [ראו: מוראלס, משפט, עמ' 73. ראו גם: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 61.
- 86 במקור: "Item dixo que para los días de ayuno los dhos. sus hermanos dixieron haver aprendido del dho. Licens^{do} Morales medico una oración en coplas muy larga que comença (sic) recibe mi ayuno en penitencia ..." — [כמו כן אמר שבימי הצום אמרו אחיו שהם למדו מאותו מוסמך מוראלס, רופא, תפילה ארוכה בעלת (הרבה) בתים שפותחת (במילים) קבל את הצום שלי כחרטה ...] (ההדגשות שלי). ראו: מוראלס, משפט, עמ' 74. ראו גם: שם, עמ' 63 (עדויות של פרנסיסקה דה קארוואחאל); משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 358 (עדויות של לואיס דה קארוואחאל הצעיר).
- 87 קטלינה דה לָאוֹן-קארוואחאל העידה שמוראלס ואשתו לימדו בהזדמנות אחת חמש נשים כיצד יש לשמור את השבת ומתי צריך לצום. ראו: מוראלס, משפט, עמ' 67 ואילך, העדות שניתנה ב־16.12.1589.
- 88 ראו: שם, עדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל מ־25, 27, 28 בספטמבר 1589 ובימים נוספים.
- 89 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 279.
- 90 מֶרְטִין כהן טוען שמוראלס, על אף היותו אחד האנוסים המלומדים ביותר בספרד החדשה, לא היה גם הוא ידען גדול. ראו: כהן, מרטיר, עמ' 304 הערה 29.

- 91 מעדותה של מאריאנה דה קארוואחאל (ינואר 1590): "... que por enseñanza del licenciado Morales medico que se fue a España ... particularmente a sus hermanos Balthazar... y Luis ... y desde entonces ... los dhos.(sic) sus hermanos ... enseñavan y dezian lo que les había enseñado el dho. licen^{do} a esta y a su madre ...] ... שבגלל מה שלימד (אותם) המוסמך מוראלס, רופא, שעזב לספרד ... ובמיוחד את האחים (שלה) בלטאסאר ... ולואיס ... ומאז אותם אחים ... לימדו ואמרו לה ולאמה מה שלימד (אותם) המוסמך האמור ...] – ראו: מוראלס, משפט, עמ' 81.
- 92 על מאצ'אדו ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, הפרק "El Gafo"
- 93 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 224, 337, 425, 427, 470; ולעיל, בפרק הנוכחי.
- 94 משפטו של מוראלס התנהל בין השנים 1590-1596 בהעדרו של הנאשם, שכאמור עזב את המושבה. בתיקו נרשמו עדויות נגדו, אך לא עדות שלו, שלא נגבתה. בפסק הדין נגדו קבעו השופטים שמנואל דה מוראלס היה דוגמטיסטה ומורה של תורת משה, שלימד את מנהגיה טקסיה ופולחנה. במקור: "dogmatista y enseñador della ... y enseñado sus ritos y ceremonias ..." ראו: מוראלס, משפט; אוכמני, עמ' 77.
- 95 גם משפטה של אשתו של מוראלס נערך בהיעדרה (1590-1596).
- 96 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 73, 95; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 93; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 328.
- 97 על הרכב כזה בביתה של בַּאטְרִיס אַנְרִיקָס לה פאיבה, ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 46, 62. על הרכב אחר בבית קארוואחאל, ראו: שם, עמ' 54.
- 98 עליו ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר; טורו, משפחת קארוואחאל; לה פאיבה, משפט; פדרו אנריקס, משפט; כהן, מרטיר, הנ"ל, דת קארוואחאל; הנ"ל, מכתבים וצוואה; הנ"ל, זיכרונות קארוואחאל; ליבמן, מואר; הנ"ל, היהודים, עמ' שונים; גוחמן-גולדברג עמ' 210-229; 299-312. אוכמני, עמ' 66, 70-71, 73-74, 89-92; ראו גם: לעיל, בהקדמה, בפרק ג ובפרק הנוכחי; אוכמני, עמ' 66, 70-71, 73-74, 89-92.
- 99 על הרכב אחד, של קבוצה של עשרה אנוסים, לרבות קארוואחאל הצעיר, שצמו בתענית אסתר, ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 372. על הרכב שני של שבעה אנוסים שצמו ביום כיפור, ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 46. על הרכב שלישי, של עשרה אנוסים שחגגו ביחד באחוזה רחוקה את חג הפסח, ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 207-208.
- 100 מסקנה זו מבוססת על רשימת האנוסים שקארוואחאל הצעיר העיד נגדם. ראו: שם, עמ' 375 ואילך.
- 101 פרנסיסקו רודריגס דה מאטוס, אף כי כונה ע"י האינקוויזיטורים "רב", לא היה מלומד גדול כפי שאפשר להבין ממה שלימד את בני משפחתו ובמיוחד את בנו לואיס. הנרי צ'ארלס לי הסתמך על קביעת האינקוויזיטורים ואימץ גם הוא את

- התואר "רב" לגבי דה מאטוס. ראו: לי, עמ' 208. ראו גם: כהן, מרטיר, עמ' 94; ליבמן, מואר, עמ' 28.
- 102 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 40-41, 46-49. כפי הנראה הגזים קארוואחאל הצעיר בעדותו על מה שאביו לימדו. סביר להניח שמפי אביו למד פחות, אך לוואיס הצעיר העדיף, כפי הנראה, לייחס את רוב "החטאים" לאביו המנוח.
- 103 להלן קטע מהעדות בעניין זה שמסר קארוואחאל הצעיר ב-11.8.1589: "que ... le dijo el dicho su padre que Diego Rodríguez su hermano mayor, que vivía en Portugal ... le había enseñado la dicha Ley de Moisés, del cual y no de otro la había el aprendido ...". ראו: שם, עמ' 54.
- 104 ראו: שם, עמ' 47-48, 464.
- 105 ראו: שם, שם.
- 106 ראו פירוט הספרים שבהם עיין ומהם למד קארוואחאל הצעיר – שם, עמ' 461-482.
- 107 ראו: כהן, דת קארוואחאל, עמ' 47.
- 108 על הווידויים הרבים שהיו בינו לבין אנוסים, ראו, למשל, משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 314, 322, 328, 330, 332, 337 ועוד. על פעולות השכנוע שלו, ראו שם, עמ' 310, 432 ועוד; והשוו: כהן, מבוא, XIII. על שכנוע נוצרים ותיקים, ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 478-479. על הדרכת אנוסים ראו: שם, עמ' 224, 328, 333; לה פאיבה, משפט, עמ' 93; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48.
- 109 ראו: אוכמני, עמ' 66, 74.
- 110 במקור: "... el dicho Luis de Carvajal tenía por costumbre que entrando cualquier persona en saludándole y preguntándole como estaba, sacaba su libro y predicaba y amonestaba guardasen la dicha ley de Moysén y muriesen en ella y ansi lo aconsejaba que lo hiciesen si se viesen presos en la Inquisición ..." זו מופיעה בתיק משפטו של מנואל חיל דה לה גוארדיה (Manuel Gil de la Guardia), מהשנים 1597-1601. ראו: AGN, vol. 160, doc. 11; ראו גם: אוכמני, עמ' 73-74.
- 111 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72. לוסנה מציין את הנבואות של Esdras, וכוונתו, כפי הנראה, לחזיונות עזרא שבספרים החיצוניים. ראו: הקטום, חזיונות עזרא – שאלתיאל.
- 112 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72.
- 113 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 481.
- 114 שמו המלא היה חֶרוֹנִימוֹ דֶה אַסְאֶמְבוֹחוֹ דֶה אוֹלְאֶסְטֶר (Jerónimo da Azambujo de Oleaster). הוא היה פרשן מקראי מלומד שהרבה להשתמש במקורות יהודיים. פירושו לחומש פורסם בשני חלקים בין השנים 1556-1558, ובשלמות בשנת 1569 בעיר אַנטוֹרְפֶן (Antwerpen). את י"ג העיקרים של הרמב"ם שילב בפירושו לדברים ו/4 ("שמע ישראל ..."). ראו: כהן, זיכרונות קארוואחאל, עמ' 226.

- 115 במקור: "... le descubrió el Sr. los santos treze artículos y fundamentos de nuestra fé y religión, cosa no sabída y oida en las tierras de captiverio." (ההדגשה שלי). ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 482.
- 116 ראו: כהן, סברות מוטעות, עמ' 289.
- 117 ראו: אוכמני, עמ' 66, 74.
- 118 בעדותו מה-25 בינואר 1595 טען לוסנה שקארוואחאל הצעיר, כאדם שמקיים את מצוות תורת משה ובקי בברית הישנה, נהג להסביר לו סוגיות בתורת משה שעוררו אצלו (לוסנה) ספקות. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 128-129.
- 119 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 55-56.
- 120 לואיס דיאס, שכאמור הוכנס אל תאו של קארוואחאל הצעיר (בכלא של האינקוויזיציה) במסווה של מתייהד, כדי לדובב את קארוואחאל, מסר עובדות אלו בעדותו מה-3 בפברואר 1595. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 138.
- 121 ראו לעיל, פרק ג.
- 122 נתון זה מופיע במסמך של האינקוויזיציה שפורסם בשנת 1946 ע"י הארכיון הלאומי והאוניברסיטה הלאומית האוטונומית של מכסיקו והמכונה: Libro Primero de Votos de la Inquisición de México, 1570-1573 ראו: אוכמני, עמ' 79.
- 123 ראו: שם, 101-109.
- 124 ראו: שם, עמ' 101.
- 125 השוו: לוין-מלמד, הנחלת, עמ' 161.
- 126 השוו: רות, תולדות, עמ' 121-122; ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 191-193; הנ"ל, הרירה, עמ' 58-60; הנ"ל, אלמעדין, עמ' 18-19; הנ"ל, יהודים ממרוקו, כל המאמר; לוין-מלמד, הנחלת, כל המאמר.
- 127 ראו בפרק הנוכחי החל מ-"יצירת תנאים בבית הפרטי".
- 128 ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 212-214.
- 129 השוו: לוין-מלמד, הנחלת, עמ' 162-163; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 75-77; הנ"ל, איבריות, עמ' 476-477.
- 130 במקור: "... que estando un día en Pachuca ... en la tienda de su cuñado Manuel de Lucena, Manuel Gomez Navarro y Francisco Vaez le oyo este dezir a Francisco Vaez, es posible que este vuestro hermano Domingo Gomez... no quiera acavar de entenderlo que le dezir y creer en la ley de Moysen **es posible que vuestro padre no se la enseñaron** y entonces respondio el dho. Manuel Gomez Navarro, **si enseñaron como a mi sino que este salio pequeño de su casa de ellos** ..." (ההדגשה שלי). ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 62-63.
- 131 במקור: "... y éste [Lucena] le preguntaba al dicho Luis de Carvajal algunas dudas ... y particularmente un capítulo de Zacarías que comienza ... despierta, cuchillo contra mi pastor y contra el hombre, conjunto amigo etc ..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 128-129; קארוואחאל הצעיר, משפט II. הכוונה לזכריה י"ג/7. שאלות אחרות, שלגביהן ביקש לוסנה את הסבריו של קארוואחאל

הצעיר, נסבו סביב פרשת הקורבנות שבספר ויקרא פרק א (אולי ג), ישעיהו נ"ג, מתי ח/17.

132 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48, 62, ועמודים נוספים.

133 על עובדה זו העיד פדרו אנריקס: "... avra quatro años Manuel de Lucena ... le persuadio y rogo que no se metiese frayle que el [Lucena] le enseñaria la ley de Moysen que el guardava ... y que Luis de Carvajal le avia enseñado esta ley ..."

[לפני ארבע שנים מנואל דה לוסנה ... שכנע (אותו) והתחנן לפניו (לפני פדרו אנריקס) שלא יהיה נזיר, (ושהוא, לוסנה) ילמד אותו את תורת משה שהוא (לוסנה) מקיים .. ושהיה זה לואיס דה קארוואחאל שלימד אותו (את לוסנה) תורה זו ...] ראו: פדרו אנריקס, משפט עמ' 48.

134 במקור: "un dia de fiesta debe ser aver ya meses poco mas o menos su hermana de este [Pedro Enriquez], Catalina Enriquez fue a visitar a Ysabel Rodriguez muger de Manuel Dias y hermana de Simon Rodriguez a casa de la dha. Ysabel Rodriguez y estava alli tambien su madre de la dicha Ysabel Rgs. [sic] que no lo save este su nombre, y estando en conversacion las dhs. Catalina Enríquez, Ysabel Rodriguez y su madre y este, entro Manuel de Lucena su cuñado de este, y se sento junto a ellas ... y les dixo unas oraciones y psalmos en romance ..."

["... לפני כמה חודשים, פחות או יותר, ביום חג, אחותו שלו, קטלינה אנריקס, ביקרה את איסבל רודריגס אשת מנואל דיאס ואחות של סימון רודריגס בביתה, ובבית הייתה נוכחת גם האם של אותה איסבל רודריגס, שאת שמה (עד זה) אינו יודע, ו(בזמן) השיחה ביניהן ובין עד זה, נכנס מנואל דה לוסנה, גיסו של המעיד, והתיישב ביניהן ולימד אותן כמה תפילות ומזמורים בספרדית..."] – ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 62. תאור דומה מופיע גם בעמ' 80. ראוי לציין את תגובת הנשים למעשה של לוסנה: "... las dichas Ysabel Rodriguez y su madre dixeron al dicho Manuel de Lucena o vendito sea Dios que le ha dado tan bien entendimiento, y entonces el dho. Manuel de Lucena respondio tales cosas me a enseñado Luis de Carvajal, ..."] אותן איסבל רודריגס והאם שלה אמרו למנואל דה לוסנה יבורך אלוהים על שהעניק לו הבנה כל כך טובה, ואז מנואל דה לוסנה ענה 'אותם דברים לימד אותי לואיס דה קארוואחאל' ...". ראו: שם, עמ' 62 וגם 56.

135 להלן קטע מעדות שימחיש מציאות זו: "... como ocho meses que este fue caminando de Fuerte Miguel a las minas de Gichu con el dicho Manuel Gomez Navarro y le dixo el d. Manuel Gomez que avia enseñado la ley de Moysen a Domingo Gomez su hermano y que el dicho Domingo Gomez no la avia querido creer ..."] לפני כשמונה חודשים כשהלכתי (פדרו אנריקס) עם מנואל גומס נאנוארו ממבצר מיגל אל המכרות שבחיצ'ו, אמר לי אותו מנואל גומס שהוא לימד את אחיו דומינגו גומס את דת משה אך אותו דומינגו סרב להאמין בה ...". ראו: שם, עמ' 51.

136 להלן תשובת פדרו אנריקס לסעיף בכתב האישום נגדו, שדן בעניין בקשת איסבל

רודריגס מלוסנה שינמיך קולו: "Dixo que es verdad que estando su hermana de este Catalina Enriquez y este en casa de Isabel Rodriguez ...y entonces entro su cuñado de este Manuel de Lucena y empeço [sic] a tratar de los psalmos de David y la Isabel Rodriguez dixo al dicho Manuel de Lucena, **que hablase** [אמר שזה נכון שכשהוא ואחותו **quedo, porque lo podian oyr de la casa ...** קטלינה אנריקס שהו בביתה של איסבל רודריגס ... נכנס (לשם) גיסו מנואל דה לוסנה והחל לדון במזמורי דוד, אמרה לו איסבל רודריגס, שינמיך קולו פן ישמעו (אותו מחוץ ל) בית ...]" ולא נראה כי כוונתה לשכניה שלא ידעו, כמובן, שהם אנוסים מקיימי מצוות תורת משה (ההדגשות שלי). ראו: שם, עמ' 80.

137 בכתב האישום נגד דיאגו אנריקס נכתב: "... Item dixo que vio que leyendo la

dicha cierta persona [Lucena] en el dicho libro dixo otra persona muy conjunta del dicho Diego Enriquez **riñendo a esta conjunta que para que haze aquel fuego en su casa dando a entender que avian de ser ocasión aquellas lecciones ... para que los trajesen a la Inquisicion.** por lo qual sabe el testigo que la dicha persona, muy conjunta del dho. Diego Enriquez **quemo un librito escrito de mano** que cierta persona avia dado a otra conjunta de la muy conjunta del dho. Diego Enriquez para que se la guardasen ..." כמו כן אמר שהוא ראה שכשקרא אדם מסוים מאותו ספרון, אדם אחר המקורב מאד לדיאגו אנריקס, רב עם אותה קבוצה (הכוונה ללוסנה שקרא ולא לה ששמעו אותו) ואמר מדוע אתה מצית אש בבית הזה ו(בדברים אלו) נתן להבין שאותם שעורים ... מהווים הזדמנות... להסגרתם בידי אנשי האינקוויזיציה. העד יודע שאותו אדם המקורב מאד לדיאגו אנריקס שרף ספרון כתוב ביד שאדם מסוים הפקיד בידי (אדם) מקורב מאד למקורב מאד של אותו דיאגו אנריקס, כדי שישמור עליו ...]" (כל ההדגשות שלי). ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 93. בעמ' הבא צוין במפורש השם: פֶּאטְרִיס אַנְרִיקֶס.

138 השוו: ביינארט, יהודים ממרוקו, כל המאמר.

139 במקור: "... que un Jorge Días portugués ... y le dijo a éste como había estado

en Italia y ido a algunas juderías, y visto lo que en ellas se hacía, teniendolo por santo y bueno, y como havían visto en la judería de Venecia seis portugueses ...]" y que eran judíos de Portugal idos alli ... פורטוגלי ... ואמר לי איך ש(הוא) שהה באיטליה (שם) הסתובב בכמה שכונות יהודיות וראה מה ששם נעשה, והוא (ח. דיאס) החשיב זאת (את מעשי היהודים שם) כטוב וקדוש, ואיך ראה בשכונה היהודית של וֶנֶצְיָה ששה פורטוגלים ... שהיו יהודים מפורטוגל שהיגרו לשם ...]" . ראו: קארוואחאל הצעיר משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 354.

140 ראו: שם, עמ' 357.

141 ראו לעיל פרק ג; אוכמני, כל הספר.

פרק ה:

מאכלות אסורים ומותרים (מעין כשרות)

התיקים שקראתי מגוללים יריעה רחבה על המהות ודרך קיום מצוות המותר והאסור (במזונות), ואלה יפורטו להלן.

לדעת ב. רות "האופייניים ביותר בין המְנִהְגִים היהודיים המסורתיים [שהאנוסים קיימו] היו מנהגי הכשרות"¹; עם זאת, מן הדין לציין, שבכל תיקי המשפטים שבהם עיינתי, ובמיוחד באלה שחיבור זה מבוסס עליהם – לא מצאתי את המילה "כשרות/ כשר"². את בעלי החיים שאת בשרם אסור לאכול (*animales inmundos* או *animales inmundos prohibida su comida*) [בעלי חיים מזוהמים, נתעבים, מלוכלכים]³, ובשרם "לא נקי". עם זאת מאמצייהם של מקיימי המצוות מבין האנוסים לשמור על דיני "כשרות" (או מעין כשרות) על פי הבנתם ויכולתם, ניכרים מאד במקורות⁴, אך הם מעורפלים, כי, כאמור, במשך הזמן נשתַפַּח חלק גדול מהדינים והמְנִהְגִים הן בגלל הקושי לקיימם והן בגלל העובדה שכבר לא היה מי שילמדם. יתר על כן, לפעמים לא ידעו את מקורו של מעשה או מְנִהְג שקיימו, או את טעמה של מצווה זו או אחרת, אך ידעו שכך נהגו אבותיהם לעשות.

בבואנו להתחקות אחר דיני ומנהגי המותר והאסור במזונות, עלינו לבדוק אילו דינים ומסורות הם הכירו וידעו, אילו מהם הם קיימו בפועל, ובאילו אמצעים הם נקטו כדי לשמור על ביטחונם בקיימם אותם.

מכל הבחינות יש להבדיל בין הדורות הראשונים של אנוסי ספרד החדשה לבין הדור שחי בסוף המאה ה־ט"ז, וליתר דיוק – בשני העשורים האחרונים של המאה הזו.

על הדורות הראשונים ידוע מעט מאד. בשנת 1528, בערך, הואשם דיאגו דה אוקנייה שהוזכר לעיל⁵, שהוא נוהג להמית את העופות בדרך של היהודים⁶. מתוכן העדות נגדו משתמע שאוקנייה זה נהג לכרות ראשה של תרנגולת, מעין שחיטה⁷, כלומר שלא נהג לחנוק את העוף כמקובל בספרד ובספרד החדשה, כי אולי ידע שזה אסור. עם זאת אין להניח שידע טעמו של האיסור. מאידך – ע"פ דברי העד שהפליל אותו – נהג אוקנייה לאכול *tiburón*⁸, ואם הכוונה לבשר הדג הידוע בשם זה, הרי ברור שהוא לא ידע על האיסור לאכול דגים חסרי סנפיר וקשקשת.

על השנים 1539-1540 ידוע קצת יותר. פרנסיסקו מיליאן, שכאמור לעיל עמד לדין האינקוויזיציה בשנת 1539, מסר בעדותו על קיומן של סעודות משותפות

של אנוסים כדי לקיים כהלכה את מנהגי המותר והאסור באכילה.⁹ בהמשך עדותו פירט מיליאן חלק מהדינים הידועים לו ואילו מהם קיים בפועל. הוא הדגיש, שבזמן שהותו בקסטיליה נהג להימנע מקניית בשר "לא נקי"¹⁰, כהגדרתו, כשהוא מתכוון לבשר טרף; ומאידך, נמנע מניקור הבשר ומהסרת גיד הנשה כדי לא לעורר את חשדות אשתו.¹¹ כלומר, הוא ידע שקיים דין כזה אך מהסיבות שציינן – לא קיים אותו. יתכן שטענתו זו נובעת מרצונו להרחיק את האינקוויזיציה מאשתו.

מאידך – בַּאֲטְרִיס גוֹמֶס, אשתו של אלווארו מטאוס¹² נהגה להסיר את גיד הנשה. על פי התיאור של המעיד נגדה, מאד ייתכן שהיא ידעה גם את הדין של שריית הבשר במים, אך אין לדעת זאת בוודאות.

כאמור לעיל, רוב רובן של ידיעותינו מתייחסות לעשורים האחרונים של המאה ה־ט"ז, כי אז פעלה כבר אינקוויזיציה לאומית ספרדית במושב.

פרנסיסקה דה קארוואחאל מסרה בעדותה נגד מנואל דה מוראלס שהוא לימדו כי "חוטא [מי] שאוכל עופות טבועים או חנוקים, אלא אך ורק כאלה שנשחטו בסכין [ודמם ניגר]. אסור, [לדבריו], לאכול [בשר] חזיר [ומוצרי] או דגים חסרי קשקשת"¹³; גם תבשילים [שבושלן] עם דם טמאים ומלוכלכים"¹⁴. כפי הנראה לא נימק מוראלס את טעם האיסור והסתפק בכך שאמר, כי "כך מצוין הם על פי תורת משה, ומשום שזה עניין של ניקיון"¹⁵.

לואיס דה קארוואחאל הצעיר סיפק בעדותו פרטים רבים יותר. במשפטו הראשון סיפר¹⁶ שאביו לימדו כי המאמין בתורת משה אינו אוכל קותלי חזיר או כל מוצר אחר מבשר חזיר, וכי מותר לאכול אך ורק מבשרם של בהמות מעלות גרה. אסור לאכול דגים חסרי קשקשת¹⁷. גם בעדות זו אין אנו מוצאים את הסימנים כולם שהתורה מפרטת¹⁸. כעבור יום הוא הוסיף פרטים לעדותו הקודמת ואמר שאביו לימדו גם, שיש לאכול אך ורק עופות ובהמות שנשחטו ושדמם ניגר, ויש להקפיד מאד להסיר את הדם, החֵלֶב והשומן, כי "כך ציוותה תורת משה האוסרת לאכול [בעלי חיים] שטבעו (או טובעו) או נחנקו, כי הרי הדם נשאר בגופם. אסור לאכול [נקניק טרף המכונה] morcilla¹⁹, וכל מאכל [שיש בו] דם או חֵלֶב או שומן"²⁰.

נראה שמתוך דקדוק מופרז באיסור אכילת החֵלֶב, כנאמר ב"ויקרא"²¹, נמנעו אנוסים אלו מאכילת כל שומן מן החי. כך נהגו גם אבותיהם בספרד מאז תקופת השמד²².

גם בַּאֲטְרִיס אַנְרִיקס לה פאיבה לימדה את בני משפחתה להקפיד מאד ולא להיכשל באכילת בשר חזיר [ומוצרי] או עופות שלא נשחטו, והגדירה את הבשר הטרף "בשר חולה ורע"²³. בני משפחתה, קרובים²⁴ כרחוקים²⁵, הקפידו מאד על כך ונמנעו מאכילת טריפות. בַּאֲטְרִיס אַנְרִיקס נהגה גם לשרוף את החֵלֶב

שהסירה מהבשר²⁶. יתר על כן, היא טענה שאלוהים אינו מקבל את הצום שצמים ביום כיפור בבית שאין שומרים בו על ה"כשרות", כפי שהאנוסים מצווים לשמור²⁷.

פרטים מעניינים לא פחות עולים מעדותה של קטלינה דה קארוואחאל, אחותו של לואיס הצעיר, שהדגישה בין היתר, כי הסרת הַחֵלֶב נעשה כחלק מפרשת הקורבנות שבתורת משה. כמו־כן הדגישה את האיסור לאכול חמאה עשויה משומן מן החי ודגים חסרי קשקשת. כל אלה עברות חמורות הן, והעובר אותן ימצא עצמו בגיהנום²⁸.

פרטים דומים לאלה מצויים בתיק משפטו של לואיס דה קארוואחאל הצעיר. בעדותו הוא מסר וידוי מלא, בלי התחמקויות, ובין היתר אמר: אסור לאכול בשר חזיר כי הוא טמא²⁹; אסור לאכול בשר בהמה שאינה מעלה גרה ואינה מפריסה פרסה ושוסעת שסע, ובעל חיים שזוחל על גחוננו ודג חסר קשקשת³⁰. את הבשר [שמותר לאכול] אוכלים לאחר שמסירים ממנו את החלב ומנקזים את כל הדם, כי על איסור אכילת דם וחלב יש להקפיד במיוחד, כי כך ציווה אלוהים במיוחד, כי הדם והחלב מיועדים רק להקרבת הקורבנות³¹.

אחותו לְאוֹנֹר הוסיפה גם היא פרטים חשובים בעדותה מיום ה־29.5.1595 היא סיפרה, כי ידוע לה שדת משה אוסרת לאכול מבשר בעלי חיים טמאים, כגון החזיר, בעלי חיים שאינם מפריסים פרסה ואינם שוסעים שסע ומעלים גרה ודגים חסרי קשקשת, זוחלים וטורפים ובעלי חיים שצבעם שחור והם בעלי ארבע רגליים³².

גם האחות המבוגרת מהם, האלמנה איסבל, העידה שבזמן שהותה בספרד, לימדה אותה אשת דודה המושל קארוואחאל, גיומר דה ריוורה, שאסור לאכול דם, חֵלֶב או מוֹרְסִילָה, כי מי שאוכל את כל זה חוטא חטא כבד מאד³³. אך הפרט המעניין ביותר העולה מדבריה מתייחס לדרך שנקטה גיומר כדי להסוות את מעשיה: בשעות הלילה המאוחרות, כשכל בני הבית ישנו ולא יכלו לראותה, אפילו לא בעלה, שכאמור היה משומד אמיתי וגם מפניו נאלצה להיזהר, היא נהגה לקום ממיטתה כדי להסיר את החלב מהבשר ולזרוק אותו למקום שלא יגלו אותו³⁴. בעדותה הוסיפה איסבל שהיה זה בעלה שלימד אותה לראשונה את מנהגי המותר והאסור³⁵, כולל המנהג שיש להסיר את גיד הנשה מהרגל ומהזרוע של הכבש³⁶, שאסור לאכול קותלי חזיר או חֵלֶב, וכדי לשמור על כך יש להסיר את כל החלב והשומן מהבשר שמכינים לאכילה³⁷. עדות דומה מסרה אֵמָה פרנסיסקה, אך זו ייחסה את ידיעותיה לבעלה המנוח ולְיֶסְנֶסְיָאדוֹ מוראלס. יתר על כן, מדבריה מסתבר, ללא צל של ספק, שגם אותה איסבל ידעה נוהג זה לפני נישואיה³⁸.

לסיכום: מתוכן העדויות שהבאתי ניתן להסיק, שכללי האסור והמותר שנהגו לקיים אנוסי ספרד החדשה אינם שונים במהותם מאלה שקיימו אבותיהם בספרד במאה ה־ט"ו³⁹, אם כי, כאמור, לא קיימו אותם בשלמותם, הן בגלל התנאים המקומיים והן בשל העובדה שחלק לא קטן מהדינים והנהגים נשתכחו.

אך תמונה זו לא תהיה שלמה אם לא אתאר את הבעיות המיוחדות שגרמו לכך, שלא תמיד יכלו להקפיד על שמירת הדינים והמנהגים שהכירו; ומאידך – הם גילו אומץ לב לא רגיל כשהסתכנו פעם אחר פעם ולא עברו על האיסורים.

במשפטו הראשון הודה לואיס דה קארוואחאל הצעיר, שהנסיבות הכריחו אותו שלא להקפיד על קיום האסור והמותר, ושאכל מה שאכל, למעט מורסיליה, מפני שאביו הדגיש עניין זה לפניו ונהג להזכיר לו ש"בדם נמצאת הנפש"⁴⁰. גם בני ביתו נהגו כך. אולם אף כי בביתם לא נהגו לאכול קותלי חזיר או בשר עופות שחנקו אותם – נהגו אחרת כשהתארחו בביתו של חורחה דה אלמיידה. בבית הזה נהגו לשים בסיר בשר שאסור לאכול ובישלו אותו ואכלו ממנו, כי הרי היו בבית "זר" והיה עליהם לא לעורר חשד⁴¹; אך כשחיו בספרד נהגו להקפיד ולאכול אך ורק מה שמותר⁴².

לכאורה נראה שהאנוסים יכלו להשמיט מן התפריט שלהם את הבשר האסור. אנוסי ספרד נהגו כך במיוחד בדורות הראשונים של השמד⁴³, אך גם האינקוויזיציה למדה מהר מאד מה טיבה ומה כוונתה של התנזרות זו, ונהגה לעקוב תמיד בעירנות אחרי מי שנמנע מאכילת בשר חזיר, שפנים או דגים חסרי סנפיר וקשקשת. בהתחשב בעובדה שבאזורים נרחבים של חצי האי האיברי שימש בשר החזיר מזון עיקרי לרוב האוכלוסייה, עלולה הייתה ההתנזרות מאכילתו לעורר חשד ולסכן את חיי האנוסים שנהגו כך. לכן גם בספרד נאלצו להתפשר. הפחד מפני האינקוויזיציה היה גדול גם בעולם החדש, אף כי השתדלו כמעט בכל מחיר להימנע מאכילת בשר חזיר או מוצריו וכל בשר אסור אחר. בהקשר זה מעניינת אמירתו של קארוואחאל הצעיר (במשפט השני נגדו): אכילת חזיר "מעוררת (או מְגַרָה) את האדם לעֲבָנוֹת וזימה"⁴⁴.

את גודל הרתיעה ממחישים מעשיו של פדרו אנריקס בכלא האינקוויזיציוני. גם שם מצא דרך להימנע מאכילת בשר חזיר ומוצריו, מחלב ומשומן; וראויות העובדות שתוצגנה בשלמותן: "... y quando le dan de comer pone el tocino entre dos ravanadas de pan y haze que se lebanta para beber y lo echa en un agujero que está encima de la pared y lo mesmo haze de la carne gorda..." [וכשנתנו לו לאכול, נהג להכניס את (החתיכה מ) קותלי החזיר בין שתי פרוסות לחם, ואז היה קם ממקום שבתו, כביכול כדי לשתות מים, (ואז) היה זורק את הפרוסות דרך חור שהיה בקיר (אל מקום שלא עוברים בו). כך נהג לעשות גם עם הבשר השמן...] ⁴⁵.

כאמור להלן (בהערה 26), נמנעו האנוסים, עד כמה שאפשר היה, מאכילת חמאה מחשש שזו עשויה משומן חזיר. הימנעות משימוש בשומן מן החי חייבה אותם לבשל ולטגן בשמן בלבד, וכבר בספרד במאה ה־ט"ו נחשב הבישול בשמן מנהג יהודי מובהק⁴⁶. מבחינה זו מעניין סיפורה של סוסנה גאלוואן, נוצרייה ותיקה, שבשנת 1595 הלשינה על משפחת קארוואחאל. היא העידה ששפחה אינדיאנית של משפחת קארוואחאל סיפרה לשכנה בשם פרנסיסקה לופס, ושכנה זו סיפרה לה (לגאלוואן) כי בבית משפחת קארוואחאל אין אוכלים חמאה ולא מוצרים מבשר חזיר ונוהגים לבשל אך ורק בשמן או בחמאה עשויה משומן של פרות⁴⁷. לפעמים נהגה היא עצמה (המעידה) להיכנס אל בית קארוואחאל, ולא פעם ראתה את הבשר שאם המשפחה הכינה. היה זה בשר בלי דם ששרו אותו במים. אפילו את הכבד שרו. אחר כך נהגה האם לאוורר את הכבד ולייבשו באוויר⁴⁸.

עדות זו מצביעה על העובדה שמנהג שריית בשר במים היה ידוע, אך אין רמז להמלחת הבשר ואין לדעת אם הם הכירו את הדין המחייב לעשות זאת. עדות זו ממחישה גם את הסכנות הרבות שנשקפו לאותם האנוסים שקיימו את המצוות ממשרתים ומשרתות, משכנים טורדניים וסקרנים. על שריית הבשר במים ושטיפתו ניתן ללמוד ממעשיהם של רואי דיאס ניאטו⁴⁹ ובנו דיאגו. הם נהגו להסיר את החלב מהבשר, לנקז את כל הדם ולהשרות אותו⁵⁰; הם גם ידעו שיש להמליחו⁵¹, אך לא ברור אם נהגו לעשות זאת בספרד החדשה. כפי הנראה אחת הסיבות שלא לקיים דין זה (אצל אלה שידעו את הדין) היה המחסור החמור של מלח ומחירו הגבוה.

על מנהגי "כשרות" אחרים שקיים רואי דיאס ניאטו, במידת האפשר, ידוע מעדותו של המלשין והמרגל של האינקוויזיציה, מנואל חיל דה לה גוארדיה⁵². לדבריו, נמנע רואי זה מאכילת בשר בכלא האינקוויזיציוני עד שחברו לתא, האנוס הקטור דה פונסקה, שנחשב לידען, בדק ובחן אם בשר העוף או הבקר, שהובא עבורם מבחוץ, הוכן על פי מנהגי האנוסים. כשלא היה בשר כזה – הוא הסתפק באכילת פירות וגבינות⁵³, וכאשר רואי שוחרר מהכלא, לאחר שזכה לכפרת עוונות, הקפיד לבשל בעצמו את מזונו אך ורק בשמן צמחי, נמנע מאכילת בשר והסתפק בביצים, דגים וירקות⁵⁴. בנו דיאגו נהג בזמן מעצרו להמנע מאכילת בשר ודגים או כל אוכל מבושל והסתפק בלחם, פירות וביצים. פרטים אלו מסר לחוקרי האינקוויזיציה חברו לתא המעצר, אדם בשם חואן נונייס (Juan Núñez), וה"עברות" האלו מפורטות בפרק השביעי שבכתב האישום נגדו⁵⁵.

כאמור, הקטור דה פונסקה נמנע גם הוא מאכילת מאכלים אסורים. קארוואחאל הצעיר מסר בעדותו: כששניהם היו בדרכים הם נהגו לשחוט כמו ידיהם את

העופות שאכלו⁵⁶. כך נהגו גם בחברת אנטוניו לופס, כששלושתם היו בדרכים. השחיטה בוצעה כך שכל הדם ניגר החוצה⁵⁷. אין בעדות זו אפילו רמז לשטיפת הדם מהבשר, לשְׁרִיית הבשר במים, אולי משום שבדרכים לא יכלו להקפיד על כך. אנוס שזכה לקבל כפרת עוונות ולהשתחרר מהכלא של האינקוויזיציה, לא נהג להסתכן ובפומבי אכל מאכלים אסורים. הוא הרי ידע שהוא נמצא תחת עינם הפקוחה של אנשי בית הדין הקדוש, והפחד ליפול שוב בידי בית דין זה היה גדול. משבר כזה חוו נשות משפחת קארוואחאל לאחר משפטן הראשון. בהיותן בביתן, תחת השגחת כומר שְׂמוֹנָה ע"י בית הדין, החלו לאכול טריפות כדי להוכיח את נאמנותן לנצרות. לואיס דה קארוואחאל הצעיר גילה עובדה מרה זו כשאפשרו לו לבקר את אמו ואחיותיו. לאכזבתו ותִּסְפוּלוֹ הוא נתן ביטוי בזיכרונותיו, וראויים דבריו שיובאו בשלמותם, במקור:

"Venido a la compañía de su madre y hermanas halló que por los grandes miedos que los enemigos⁵⁸ les ponía ... compraban y comían de los manjares que los gres. [sic] por la ley de Dios vedados, lo cual estorbó a Joseph⁵⁹. Con el favor divino poniéndoles por delante el exemplo de los stos. [sic] que antes consentieron ser hechos pedazos en los crueles tormentos, que comer cosas vedadas ... ni aun fingir que la comían⁶⁰ y como los corazones estaban con su Dios y Señor **aunque por el temor hacían estas cosas**, fué poco menester para estorbarles, porque con muchas lagrimas y temor se convirtieron a su Dios y Señor y desecharon todas estas inmundicias y comidas ...⁶¹".

[וכשביקר את אמו ואחיותיו מצא שהאויבים (הכוונה לאינקוויזיטורים) הִפִּילוּ פחד גדול עליהן ... (לכן) קנו ואכלו מאכלים שתורת אלוהים אוסרת (לאכול), וזה הִטְרִיד את יוסף. בחסד האלוהים הוא פרש לפניהן את דוגמת הקדושים שהעדיפו להתפרק לחתיכות בזמן שעינו אותם עינויים אכזריים ... ואפילו לא להעמיד פנים שהם אוכלים (מאכלים אסורים) ואף כי בליבם (אמו ואחיותיו האמינו) באלוהים ורק מפחד עשו מה שעשו, ולא היה הכרח להטריד אותן, (הן התאוששו) ובהרבה דמעות, בפחד גדול, חזרו אל חיק האלוהים ודחו כל אותם הִלְכוּכִים והמאכלים (האסורים) ...]. (ההדגשות שלי).

לפנינו ביטוי מובהק לאִימה, לתִּסְפוּל, למוֹעָקָה ולצער של אנוסות אומללות אלו, שמאמינות בליבן בתורת משה אך נאלצות להפר את צויה ומצוותיה, כי אבד להן הכוח הנפשי לעמוד שוב באימי משפט האינקוויזיציה אשר עבורן, שבעבר זכו לכפרת עוונות, יכול היה להסתיים על המוקד. בזכות כוח השפעתו הכריזמטי של לואיס הצעיר, שהשכיל להביא דוגמאות מתאימות, התחזק ליבן והן החליטו להתעלם מהסכנה ולחזור, אף כי בחרדה מתמדת, לנהוג אצלן כפי שהיה בימים עברו.

גם אַנטוניו קואַליו (Antonio Cuello)⁶², שפחד מאד מהאינקוויזיציה, אכל טרפות כששהה בחברת אנשי דת נוצרים (לרגל עסקיו) והוזמן על ידם לארוחה⁶³. היו גם מקרים שאנוסים הסתכנו ממש כשסירבו לאכול, אפילו עם ידידים, אם לא היו בטוחים שהאוכל המוגש "נקי", כהגדרתם. כך נהג לואיס דה קארוואחאל הצעיר⁶⁴, שלא פעם נאלץ לסבול חרפת רעב ולא לאכול מה שהוצע לו⁶⁵. כך נהגו גם באטריס אנריקס לה פאיבה⁶⁶, בֶּתָה קטלינה וחתנה מנואל דה לוסנה⁶⁷; כך נהגו קונסטאנסה רודריגס ובעלה סבסטיאן⁶⁸, וכך נהגו גם אחרים.

מן הדין לציין שהנוהג לאכול בחברת נוצרים היה מקובל ונפוץ, לכן נאלצו אנוסים, שהקפידו לאכול אך ורק מה שמותר, ונקלעו למצב ששכניהם או חבריהם, נוצרים ותיקים, הזמינו אותם לסעוד עמם – לנקוט תחבולות שונות, כגון בירור הבשר שבצלחת וזריקת את חתיכות בשר החזיר לחתול או לכלב, או פשוט להשאירם בצלחת, בצד, לאכול כל מה שנותר, ולומר שכבר אכלו הרבה והם אינם מסוגלים לסיים⁶⁹. אך כאמור, לא תמיד העזו להסתכן ואכלו גם טרפות.

במשפטו השני תאר קארוואחאל הצעיר בעיה כזו, וראויים דבריו שיובאו במקור:

"Y en lo que toca a las comidas por miedo de estas prisiones y temerosos castigos por fuerza y contra la voluntad total del corazón, llorando éste con lágrimas vivas delante de las dichas doña Francisca, doña Isabel, doña Catalina, doña Mariana y doña Leonor, por no tener libertad para servir a Dios, no lo hacían como debían, comiendo tocino y tocándolo, y que es verdad que delante del Alcaide pasado de este Santo Oficio, Arias de Valdés, y de su mujer Mari Núñez comiendo en su casa de éste la dicha su madre doña Francisca, con gran deseo de no ofender a Dios en aquellas comidas delante de todas las dichas, ... guardó el tocino de su plato entre dos של rabanadas de pan, ..."70

האינקוויזיציה ומהעונשים האכזריים (שהאינקוויזטורים נהגו להעניש את ה"חוטאים") ובניגוד להרגשתו ורצונו, (בכה) בבכי קורע לב בנוכחות אמו ואחיותיו איסבל מאריאנה וֶלֶאוֹנֹר על שִנְמַנֵּע מהם לשרת את אלוהים בחופשיות (לכן) לא עשו זאת כפי שצריך היה, (ונאלצו) לאכול בשר חזיר (ולגעת בו, וגם) נכון הדבר שבנוכחות מפקד בית הסוהר האינקוויזיציוני הקודם אַרְיָאס דה וֶאֶלְדֵס ואשתו מארי נוֹנְיֵס, כשאכלו אלה בבית אמו פרנסיסקה, וכדי לא לבייש את אלוהים באותן סעודות (הכפויות עליהם) ועוד בנוכחות ...הסתיר (קארוואחאל הצעיר) את בשר החזיר בין שתי פרוסות לחם (ולא אכל אותן) ...".

האנוסים שומרי המצוות פיתחו מעין חוש ששי לאיבחון בביתו של מי אפשר להתארח ולסעוד אצלו בלי חשש להיכשל באכילת טריפות, ומי אינו מקפיד לקיים מנהגי המותר והאסור ואין לאכול אצלו. כך נהג אנטוניו קואליו, שהוזכר לעיל, שנהג לסעוד את ליבו לעיתים קרובות בבית משפחת קארוואחאל, כי סמך עליהם.⁷¹ מאריאנה דה קארוואחאל העידה במשפטו השני של דיאגו דיאס ניאטו, שגם דיאגו וגם אביו רואי התאכסנו בביתו של אנטוניו דיאס דה קסרס אך סרבו לסעוד אצלו מִפְּנֵי שבעל הבית, שכפי הנראה התבולל בחברה הספרדית-נוצרית ועשה הכול כדי לא לעורר חשד, נהג לאכול חזיר וטרפות אחרות. השנים העדיפו לבשל בעצמם את מאכליהם בסיר משלהם, ולא להיכשל באכילת טרפות.⁷² דיאגו אישר את אמיתות עדות זו.⁷³ קטלינה, אשתו של אנטוניו דיאס דה קסרס, שהייתה, כאמור, גם אחותו של לואיס דה קארוואחאל הצעיר, נמנעה גם היא מאכילת חזיר שבושל במטבח וזרקה בשר זה לכלב שבביתה;⁷⁴ אך, כאמור לעיל, רבים העדיפו לאכול טרפות כדי להוכיח את דבקותם בנצרות ולא לעורר חשד.

מבחינה זו ראוי לציין את עדותה של סוסנה גאלוואן, אותה שכנה פטפטנית ומלשינה שהוזכרה לעיל. לטענתה, היא שמעה מפי מאריאנה דה קארוואחאל ש"muchos judíos comen tocino porque digan que son cristianos y no lo son"⁷⁵. "יהודים רבים (והכוונה לאנוסים) אוכלים בשר חזיר כדי שיאמרו שהם נוצרים אף כי הם אינם (כאלה)" [והוסיפה שבערב מסוים ביקרה בבית קארוואחאל בתירוץ של ביקור חולים. בעלת הבית הזמינה אותה לארוחת הערב, כנהוג בבית מכנים אורחים. בהמשך ציוותה בעלת הבית להגיש ביצים מטוגנות. לואיס הצעיר ניגש אל אִמו כדי לברר, כפי הנראה, איך ציוותה לטגן את הביצים (או: במה לטגנם). האם ענתה משהו שסוסנה שמעה, ולטענתה, נאמר שם: "בחמאה, בחמאה!" המעידה הִסִיקָה שטיגנו את הביצים בחמאה ולא בשמן (כנהוג אצל האנוסים), או לפחות אלה שהוגשו לה טוגנו כך; כי בעלת הבית הדגישה בפקודתה "הביאו את הביצים לאורחת". אחר כך הביאו ביצים מטוגנות, כפי הנראה בשמן, ואותן הגישו לבני הבית.⁷⁶ התמונה ברורה: האם ידעה את מי הזמינה לאכול, ולכן החליטה לא לעורר את חשדה וציוותה לטגן את הביצים שיוגשו לאורחת בחמאה, ולעצמה ולבנה לואיס – מטוגנות בשמן.

כאמור לעיל, האנוסים מקיימי המצוות נהגו לשחוט או לערוף⁷⁷ את בעלי החיים שאת בשרם אכלו. כמעט כל העדויות המופיעות בתיקים שקראתי על אודות שחיטה והקזת כל הדם שבגוף בעל החיים – מתייחסות לעופות⁷⁸, ורק עדות אחת⁷⁹ התייחסה גם לשחיטת/עריפת בהמות. אין לדעת איך והיכן שחטו בקר וצאן, ומותר להניח שנהגו לשחוט כאלה שהרי אכלו מבשרם ונהגו, כאמור לעיל, להסיר את השומן, ואת החלב ולנקר את השוק.

גם גברים וגם נשים שחטו⁸⁰, ואין זה נוגד את הדין היהודי שקובע כי "הכל שוחטים ושחיטתן כשרה, חוץ מחרש שוטה וקטן..."⁸¹. בדרך כלל, נשים שחטו בעיקר עופות בבית הפרטי שלהן. אך גם שחיטה בבית לא הבטיחה לבעל/בעלת הבית בטחון מפני עיניהם הבולשות של פקידי האינקוויזיציה. הרי בכל בית היו גם משרתים וגם עבדים, ולכן צריך היה לתכנן את הסוואת המעשה. דרך אחת הייתה לשחוט בשעות המאוחרות של הלילה⁸², כשכל המשרתים והעבדים עלו על משכבם; רק אז החלה עקרת הבית בַּמְלָאכָה השחיטה, או הסרת החלב והשומן וניקור השוק. לאחר ששחטה עוף, נהגה עקרת הבית לתלות אותו בחצר, רגליו כלפי מעלה וצווארו כלפי מטה, מעל לקערת מים, כדי שהדם הניגר יתערב במים ולא ישאיר סימנים על האדמה. העופות נשארו במצב זה עד השעה ארבע וחצי בבוקר. עקרת הבית נהגה להשכים קום לפני כול המשרתים והעבדים, כדי לשפוך את המים מהקערה, להכניס את העוף פנימה, אל מטבחה, ולאחר ניקויו ופירוקו לשטוף ולְשָׁרוֹת אותו במים פושרים כדי להסיר את שרידי הדם⁸³. גם את בשר הבקר והצאן נהגה לשטוף ולשָׁרוֹת במים פושרים, וכאמור לעיל, גם לנקרו ולהסיר את גיד הנשה.

בדרך זו ובאחרות תרמו האנוסות את תרומתן לקיום המצוות ושותפו בשמירת הגחלת היהודית שלא תיכבה. מסירותן ונחישותן החלטתן ראויות לציון והערכה. בהשוואה לקהילה יהודית נורמטיבית בת זמנם⁸⁴, הם ידעו לא מעט במה שאנו מכנים "כשרות", אך כאמור לעיל, לא ידעו כל מה שיהודים ידעו וקיימו. הם לא ידעו כיצד היהודים נהגו לשחוט וגם לא את דיני השחיטה בכלל, ומי מוסמך לשחוט (בהמות או צאן), כיצד יש לבדוק את החֶלֶף ועד היכן מותר לחתוך. הם לא ידעו שצריך לבדוק את הריאות של בהמה שנשחטה, שמא יש בה פגם או מום. כפי הנראה, הם לא ידעו, לפחות רובם המכריע, שחייבים גם להמליח את הבשר ולא רק לשטוף במים כדי להסיר את כל הדם. כמו כן הם לא ידעו שאסור לאכול מוצרי חלב אחרי אכילת בשר, לפחות במשך 6 שעות. גם לא ידעו שיש להשתמש בכלים נפרדים לבשר ולמוצרי חלב. נראה כי רואי דיאס ניאטו או בנו דיאגו לא לימדו את מקורביהם סוגיות אלו.

הערות:

- 1 ראו: רות, תולדות, עמ' 128.
- 2 האנוסים שחיו במאות הט"ז ואילך ציינו אילו מאכלות מותרים ואיך צריך להכינם, ומה אסור לאכול, וכפי הנראה לא הכירו את המושגים כשר או טרף. אבות אבותיהם, האנוסים בדורות הראשונים לאונס (לפני הגירוש מספרד) הכירו והשתמשו בביטויים אלו. ראו: ביינארט, הרירה, עמ' 75; ביינארט מצטט במאמר זה את אחת הנאשמות ע"י האינקוויזיציה שהשתמשה בביטוי *carnes trefas*. על

- שחיטה כשרה בתקופת הדורות הראשונים ראו: הנ"ל, אנוסים בדין, עמ' 207, 211; הנ"ל, הרירה, עמ' 67-68, 75; הנ"ל, אנוסי צ'יליון, עמ' 250.
- 3 ראו: מוראלס, משפט, עמ' 70; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 59, 111; קארוואחאל הצעיר, משפט II; לה פאיבה, משפט, עמ' 153; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 203, 223, 444, 449.
- 4 האנוסים בדורות הראשונים לאונס דקדקו במיוחד בשמירת כשרות הן בספרד ומאוחר יותר גם בפורטוגל. לגבי המאה הט"ו ראו: ביינארט אנוסים בדין, עמ' 207-211, הנ"ל, הרירה, עמ' 67-68; הנ"ל, אלמעדין, עמ' 24; הנ"ל, אינס מפואבלה, עמ' 641; הנ"ל, אנוסי צ'יליון, עמ' 256-257; לופס-מרטינס, עמ' 182, 185; רות, תולדות, עמ' 128-129.
- 5 ראו לעיל, פרק ג.
- 6 במקור: "... le acusaron que mataba la gallina por el espinazo por ceremonia de la ley de Moysén..." [האשימו אותו (שנהג) להרוג תרנגולת מעמוד השדרה, כי זה נוהג/טקס של תורת משה...]"; ראו: טורו, היהודים, תעודה 3 עמ' 23.
- 7 השוו: רות, עמ' 129.
- 8 ראו: טורו, היהודים, תעודה 3, עמ' 23.
- 9 ראו: מיליאן, משפט; גוחמן-גולדברג, עמ' 203.
- 10 במקור: "... que no fuese limpia..." ראו: מיליאן, משפט; גוחמן-גולדברג, עמ' 205. ראו גם: לעיל, פרק ג כולל הערה 142.
- 11 ראו: מיליאן, משפט. השוו: מוראלס, משפט, עמ' 50.
- 12 ראו: לעיל, פרק ג, כולל הערה 149. ראו גם: מוראלס, משפט, עמ' 64; לה פאיבה, משפט, עמ' 153.
- 13 במקור: "... y que era pecado comer las aves ahogadas sino muertas con cuchillo ni tocino ni pescado que no tuviese escama ..." 50, 70; האיסור לגבי דגים כולל לא רק את חסרי הקשקשת אלא גם את חסרי הסנפיר. לא ידוע אם מוראלס לא ידע על האיסור כולו או לא הזכיר אותו מסיבה אחרת. מוראלס הכיר את החומש ולכן מותר להניח שידע את האיסור כולו. ראוי לציין שבכל המקורות של האינקוויזיציה מהמאה הט"ז אותם קראתי, אין זכר לאיסור בשלמותו. סנפירים לא מוזכרים בהם. כך גם במקורות של המאה הי"ז; ואילו במקורות של המאה הט"ו מופיע האיסור בשלמותו. על המאה הט"ו ראו: ביינארט, הרירה, עמ' 75; הנ"ל, אנוסי צ'יליון, עמ' 249; הנ"ל, אינס מפואבלה, עמ' 641. על המאה הט"ז ראו: אוכמני, עמ' 146; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 83-84; קארוואחאל הצעיר, משפט I; קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 46, 49, 203, 223, 449; רות, תולדות, עמ' 128. על המאה הי"ז ראו: קפלן, מנצרות, עמ' 35.
- 14 במקור: "...y que era porquedad comer sangre por ser manjar torpe y sucio ..." [זו זוהמה (או טומאה) לאכול (תבשיל שיש בו) דם, כי זה תבשיל גס (טמא) ומלוכלך...] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 44, 50, 70.

- 15 במקור: "Preg^{da} [sic]: para no averse de comer aves desolladas ahogadas sino degolladas ni cosa de sangre ni tocino ni pescado que no tuviese escama que razones dava el dho. [sic] licen^{do} [sic] Morales dixo que decía que era [sic] prohibido en aquella ley y no le dió otra razon mas también era limpieza..." (היא) נשאלה: האיסור לאכול עופות שעורם נפשט, שהוטבעו, אלא רק עופות שנשחטו, ו(אסור לאכול) כל (תבשיל) שיש בו דם ולא קותלי חזיר, ולא דגים חסרי קשקשת, אילו נימוקים נימק אותו מוראלס. ענתה: (הוא) אמר שזה איסור של אותה תורה ולא הוסיף נימוק אחר אלא שזה גם עניין של ניקיון "... [ראו: שם, עמ' 50].
- 16 עדות זו ניתנה ב-9.8.1589.
- 17 במקור: "... ni comer tocino ni cosa de puerco, porque el animal que rumiaba la comida se había de comer y no el que no la rumiaba como puerco, ni tampoco [sic] se había de comer pescado sin escama..." (מבשר) חזיר, ומותר לאכול אך רק (מבשר) בהמה שמעלה גרה, ולא (מבהמה) שאינה מעלה גרה כמו חזיר, ואסור לאכול דגים חסרי קשקשת..." [ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 48. השוו: מוראלס, משפט, עמ' 43, 50, 70.
- 18 ראו: ויקרא, י"א/3, 9, 10. ראו גם: כהן, דת קארוואחאל, עמ' 45. השוו: ביינארט, הרירה, עמ' 75, הנ"ל, אינס מפואבלה, עמ' 641 אוכמני, עמ' 146, 220-221; מוראלס, משפט, עמ' 43, 50, 70; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 83-84.
- 19 morcilla: היה זה מאכל עשוי מחתיכות מעיים של חזיר כבש או פרה ממולאים בדם מבושל שתובל קודם לכן בבצל ותבלינים אחרים. לפעמים הוסיפו גם אורז, פירורי לחם ועוד. אפשר לכנות את המורסיליה נקניק טרף או נקניק חזיר. אוכל זה היה, והינו, אהוב מאד על הספרדים. השוו: מוראלס, משפט, עמ' 70; לה פאיבה, משפט, עמ' 37, 124, 153; קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47, 49.
- 20 במקור: "Y asimismo se acuerda que le dijo y enseñó que las aves y animales se habían de comer **degolladas y desangradas**, procurando que les saliese toda la sangre, y se le quitase el sebo y gordura, **porque estaba así mandado en la dicha ley de Moisés**, en la cual se prohibía comer cosa ahogada porque se quedaba la sangre en el cuerpo del animal, ni morcilla ni cosa de sangre y gordura ..." [וזוכר גם שאמר לו ולימד (אותו) שהעופות והבהמות שמותר לאכול (מבשרם) חייבים להיות שחוטות ושדמם הוקז, ויש להשתדל שכל הדם יצא, ויש להסיר את החלב והשומן, כי כך מצווה תורת משה שאוסרת לאכול (מבשרו של) בעל-חיים שהוטבע, כי הדם נשאר בגופו של בעל-החיים (ואסור) לאכול מורסיליה או מוצר אחר שעשוי מדם ומחלב "...]. (ההדגשות שלי). ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 48, 98. ראו גם: ויקרא, י"ז/11; דברים, י"ב/23. השוו: ביינארט, הרירה, עמ' 67-68; הנ"ל,

- אלמעדין, עמ' 24; אוכמני, עמ' 146, 220-221, 234; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 87; הנ"ל, מאיבריות, עמ' 478; קפלן, מנצרות, עמ' 35; מוראלס, משפט, עמ' 70.
- 21 ראו: ויקרא ג/17.
- 22 ראו: רות, תולדות, עמ' 129.
- 23 במקור: עדותו של פדרו אנריקס: "...y le había vedado ... la comida de la carne de puerco ... [que es]... enferma y mala y mandado que no la comiese con sangre y desangre las aves que así se la aconsejaba a este su madre la ... Payba ..." ["... אסרה (עליו) לאכול בשר חזיר ... שחולה ורע הוא, ואסור לאכול (תבשיל או נקניק) שיש בו דם ויש להקיז את דמם של העופות, כי כך המליצה (או ציוותה) אמו ... לה פאיבה ..."] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 34. ראו גם: אוכמני, 220-234.
- 24 במקור: "... y assimismo no comía tocino ni cosa de puercos..." ["... וכן לא אכל קותלי חזיר (ולא) מוצרי חזיר ..."]; ועוד: [sic] "... y assimismo vió que los dhos. Manuel de Lucena... Beatriz Enríques Catalina Enríquez Diego Enríquez ... no comía ni cosa de puerco... y que las aves que avían de comer las mandavan degollar para que se desangren y no quedase en ellas sangre ..." ["... וכן ראה שמנואל דה לוסנה באטריס אנריקס קטלינה אנריקס דיאגו אנריקס ... אינם אוכלים חזיר ומוצריו ... והעופות שנהגו לאכול שחטו כדי שדמם יצא (מגופם) ולא יישאר בגופם דם ..."] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 38, 52, 124, 127.
- 25 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 53-54.
- 26 מכתב האישום נגד לה פאיבה: "... y que por estar prohibída en la dha. [sic] ley de Moisen la comida de los animales inmundos y suzios no comía tocino, manteca, ni cosas de puerco y desebanda y quemava la gordura de la carne que avía de comer y degollava las aves y no las ahogava porque se desangrasen y no quedasse en ellas sangre alguna ..." ["... ומכיוון שתורת משה אוסרת לאכול מבשר בעלי חיים מזוהמים, מלוכלכים, היא לא (נהגה) לאכול קותלי חזיר, חמאה ולא מוצרי חזיר ו(נהגה) להסיר ולשרוף את השומן מהבשר שהתכוונו לאכול ממנו וגם שחטה את העופות ולא הטביעה אותם כדי שכל דמם יצא ולא יישאר בהן דם ..."]. (ההדגשות שלי). ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 153.
- 27 מהעדות של דיאגו אנריקס: "... porque entendían no era aceptado a Dios el ayuno del dia grande en las casas que avían de comer no ubiese limpieza de no aver la carne de tocino y cosas del puerco de las cuales via. [sic] (veía) que se abstenían y de la comida de pescado que no tuviese escama ..." ["... הבינו שאלוהים אינו מקבל את הצום של היום הגדול (כיפור) בבתים שבהם אין ניקיון, (אלא רק בבתים) שאין בהם קותלי חזיר ומוצרים אחרים מבשר חזיר ש(מאכילתם) הם נמנעים (וגם נמנעים) מאכילת דגים חסרי קשקשת ..."] ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 83.

- 28 מכתב האישום נגד קטלינה: "...y en conforme a lo dispuesto en la dicha ley de Moysén no come ni sangre ni morcilia y las reses y aves que han de comerlas deguella primero para que salga la sangre y no quede en la carne de que quitar el sebo y gordura que les mandava quitar para los **sacrificios de la dicha ley** y por estar prohibido en ella la comida de los animales inmundos no come tocino ni manteca ni cosas de puerco absteniendose tambien de comer pescado que no crie escama teniendo estas comidas por gran pecado por el cual decir que quien los comiese perecería en los infiernos ...". משפט, עמ' 70.
- 29 הביטוי השגור היה "inmundo" או "suzio" וכל העדויות מצביעות על כך.
- 30 גם הפעם הוא אינו מזכיר את הסנפירים, אף כי מותר להניח שקרא את הפסוק כולו בספר ויקרא. אין להבין שיכחה זו.
- 31 במקור: "...y asimismo... no comía tocino ni cosas de puerco por ser animal inmundo, ni animal que no rumieze ni tuviera la uña divisa ni animal que arrastrase el pecho por tierra ni pescado sin escama, y comía la carne desebada y sin sangre y esto no de comer sangre ni sebo con mas cuidado por ser cosa muy encomendada y mandada por Dios respecto de que la sangre y gordura habían de ser para los sacrificios que se le habían ofrecer ..." לא נהג לאכול קותלי חזיר ולא מוצרים (מבשר) חזיר, כי (החזיר) הוא בעל חיים מזוהם, ולא (מבשר) בעל חיים שאינו מעלה גרה ואינו מפריס פרסה ושוסע שסע ולא (מבשר) בעל חיים שזוחל על גחונו על האדמה ולא דג חסר קשקשת, ואת הבשר (שמותר לאכול) נהג לאכול לאחר שהוסר ממנו החלב והדם שנותר הוקז ולא נותר ממנו, והסיבה להקפיד הקפדה יתרה שלא לאכול דם ולא חלב, כי כך המליץ וציווה אלוהים וכי הדם והשומן מיועדים לקרבנות שעליהם להקריב ..."] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ', 223; מוראלס, משפט, עמ' 70.
- 32 במקור: "...y de los animales que arrastran el pecho por la tierra y se sustentan de otros animales y de los animales de color negro de cuatro pies." משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 46, 203, 222.
- 33 במקור: pecado mortal. ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 216. כאמור לעיל (בהערה 28), מוראלס, מדריכם הרוחני והדתי, הדגיש את עניין החטא הכבד שחוטאים אלה שאינם מקיימים איסור זה.
- 34 במקור: "... y de noche escondidamente quitaba el sebo de la carne que habían de comer y lo echaba a mal adonde nadie viene ..." שם, שם.
- 35 עדות זו מפוקפקת, כי מעדויות אחרות מתברר, ללא צל של ספק, שאת חוקי תורת משה למדה עוד בהיותה בבית הוריה ומפי אביה, אך במשפטה נהגה בדיוק כפי שנהג אחיה לואיס הצעיר ואחר כך גם אמה וכמו שנהגו רובם המכריע של אנוסים שנתפסו כמקיימי דיני תורת משה, והיא ייחסה את כל "החטאים" לבעלה הנפטר,

- כי אין אפשרות להזיק לו. מעדויות אלו ניתן ללמוד משהו מדרכי ההתגוננות של האנוסים כשהאינקוויזיציה הניחה ידה עליהם.
- 36 כפי הנראה מקור המנהג בנאמר בספר בראשית לב/33: "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה אשר על כף הירך עד היום הזה כי נגע בכף ירך יעקב בגיד הנשה". אך סביר להניח כי רוב האנוסים שהמשיכו לקיים מצוות תורת משה אחרי גירוש יהודי ספרד והאונס בפורטוגל – לא ידעו טעם זה; יתר על כן, איסבל מציינת שהאיסור כולל את הסרת הגיד מרגל וזרוע הכבש; ובמקור: "... y que sacase la landrecilla de la pierna y brazuelo del carnero..." (ההדגשה שלי). ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214.
- 37 במקור: "... y no comiese tocino ni gordura, para cuyo efecto desebase la carne que había de comer, ni cosa de sangre ni morcilla, aves ni cosa ahogada..." שם, שם.
- 38 במקור: "... le dixerón tambien que era gran pecado comer pierna de carnero sin sacarle primero una landrezilla que alli tiene y no se acuerda de otra cosa ... y sacando la landrezilla de la pierna del carnero la quasi sacava esta o doña Isabel..."] ואמרו לה גם שחטא גדול הוא לאכול מבשר הרגל של הכבש, מבלי להסיר ממנה קודם לכן את גיד הנשה ... ואינה זוכרת דבר אחר ... ובהסרת גיד הנשה מרגל הכבש עסקו זו שהעידה (פרנסיסקה דה קארוואחאל) או איסבל ... [ראו: מוראלס, משפט, עמ' 64.
- 39 ראו לעיל הערה 1.
- 40 במקור: "... que en la sangre estaba el alma..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I ; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51 ; אוכמני, עמ' 268.
- 41 במקור: "... y no comían tocino ni aves ahogadas, aunque cuando estaban en México en casa del dicho Jorge de Almeida, lo echaban en la olla, y lo comían, por estar en casa ajena y no ser sentidos ..."] ולא אכלו קותלי חזיר ולא עופות טבועים, אף כי כשהיו במכסיקו בביתו של אותו חורחה דה אלמיידה, נהגו להכניס (בשר חזיר) לסיר, ואכלו ממנו, וזאת כי שהו בבית זר ולא רצו לעורר חשדות ... [ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I ; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 63. כפי הנראה, גם עדות זו מעוררת ספקות. סביר להניח שלואיס הצעיר ניסה להציל את גיסו אלמיידה ואת אחותו ולכן טען שכך נהגו לעשות בביתם. הביטוי "no ser sentido" מצביע על הצורך לנקוט אמצעי זהירות ולפעמים נוצר מצב שהעדיפו לעבור על איסור מפורש כדי לא לסכן את חייהם.
- 42 ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 272.
- 43 ראו: רות, תולדות, עמ' 128-129.
- 44 במקור: "...y incitar la comida de puerco a lujuria..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II ; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223.
- 45 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 101.
- 46 ראו: רות, תולדות, עמ' 128.

- 47 במקור: "... una chichimeca* de la dicha doña Francisca, andaba diciendo que no comían ... manteca ni cosas de puerco si no aceite y manteca de vacas ... " ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 188; טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 391. ראוי לציין את העובדה שעדות שמיעה זו מדרגה שלישית נחשבה לעדות אמינה בעיני האינקוויזיציה, כי למוסד זה לא שינה אם המעיד היה עבד או אדם חופשי. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 115.
- * בת שבט אינדיאני, אחד משבטי ציידים שהתגוררו אז ברמת מכסיקו.
- 48 במקור: "...ha visto la carne que han de comer desangrada, echada en un librillo en agua, y lo mismo hacen en el hígado, la cual carne ponen al aire para que se seque..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 188.
- 49 על איש זה ובנו ראו לעיל פרק ג.
- 50 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 347. ראו גם: לעיל מה שלימד מוראלס.
- 51 דיאגו דיאס ניאטו הזכיר בוידויו המלא (במשפטו השני) את עניין המלחת הבשר. ראו: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 268; ליבמן, היהודים, עמ' 236; ביבלניק, איבריות, עמ' 478-479. ליבמן טוען שזו הייתה הפעם הראשונה בספרד החדשה שהמלחת הבשר הוזכרה.
- 52 מנואל חיל דה לה גורדיה (Manuel Gil de La Guardia) היה, לדעת ליבמן, האנוס הראשון ששיתף פעולה עם האינקוויזיציה כדי להציל את עצמו. הוא נאסר במנילה (הפיליפינים) בשנת 1597 והובא למכסיקו כדי לעמוד למשפט האינקוויזיציה (שהתנהל בין השנים 1597-1601). בזמן היותו כלוא בכלא של האינקוויזיציה ריגל, ע"פ מצוות חוקריו, אחרי אנוסים אחרים, ביניהם אחרי רואי דיאס ניאטו, חברו לתא. בשנת 1601 הוא השתחרר מהכלא לאחר קבלת כפרת עוונות, והמשיך לרגל ולהלשין על אנוסים שחיו במכסיקו. ראו: ליבמן היהודים, עמ' 241-242; אוכמני עמ' 101, 444.
- 53 ראו: שם, עמ' 101, 144; ליבמן, היהודים, עמ' 242. עניין אכילת גבינות אינה פשוטה כלל כשמדובר בגבינות קשות שבהכנתן משתמשים באנזים מקיבת עגלים. אין לדעת לאילו גבינות התכוון המעיד.
- 54 ראו: שם, שם.
- 55 ראו: אוכמני, עמ' 331.
- 56 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 392.
- 57 במקור: "...ambos, éste y el dicho Antonio López degollaban las aves que había de comer por el camino porque se desangrasen ... " II; משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 223, 332; ראו גם: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 49, 51; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52, 53, 59, 111; אוכמני, עמ' 220; מוראלס, משפט, עמ' 43, 44, 50, 70; לה פאיבה, משפט, עמ' 37, 38, 124, 127, 153.

- 58 כך כינה את האינקוויזיציה ואת חוקריה.
- 59 כאמור לעיל (בפרק ג.) זה השם העברי שנתן לעצמו לואיס דה קארוואחאל הצעיר. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 234.
- 60 על סמך רמזים בעדויותיו במשפט השני, אפשר אולי להבין שהתכוון לאלעזר (מקבים ב', פרק ו, פסוקים 18-31) ולחנה ושבעת בניה (שם, פרק ז).
- 61 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 480; השוו: אוכמני, עמ' 151.
- 62 נגדו העיד לואיס דה קארוואחאל הצעיר בפברואר 1596, לאחר שעונה. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 346.
- 63 במקור: "... cuando venía de la Veracruz a México cuando le convidaban a comer cléricos y otras personas comía tocino y cosas de puerco que le daban ..." ראו: שם, שם.
- 64 במקור: "... porque no había querido comer el guisado ..., recelándose de que tendría manteca ..." ["...כי לא רצה לאכול מהתבשיל ... כי חשד שהכניסו בו חמאה..."] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 424-425.
- 65 במקור: "... que recelándose... no le hubiesen echado manteca de puerco ... no las cenó, y quedó muerto de hambre ..." ["... (ומכיוון) שחשד ... שָׁמָא הִכְנִיסוּ חמאה (עשויה משומן) חזיר...לא אכל את ארוחת הערב ונשאר רעב מאד ..."] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 426.
- 66 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52.
- 67 ראו: שם, שם; לה פאיבה, משפט, עמ' 124.
- 68 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 54.
- 69 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 92.
- 70 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II, משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 304.
- 71 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 346.
- 72 ראו: אוכמני, עמ' 215.
- 73 ראו: שם, עמ' 240.
- 74 ראו: שם, שם.
- 75 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 188.
- 76 במקור: "... y le dijeron a ésta que se quedase a cenar, y mandó la dicha doña Francisca que le trujesen unos huevos, y estando allí a la mesa la dicha doña Francisca, Luis de Carvajal y ésta, se llegó a la dicha doña Francisca el dicho Luis de Carvajal y le habló quedo, y la dicha doña Francisca le respondió: con manteca, con manteca, por donde ésta coligió que le debió de preguntar el dicho Luis de Carvajal a su madre si le guisarían a ésta los huevos con manteca o aceite, y la madre respondió que con manteca, porque lo debió de mandar así cuando entró en la cocina con los huevos que se habían de guisar para ésta y ellos, y luego le trujeron a ésta los huevos fritos con manteca, los primeros de todos porque la dicha doña Francisca daba priesa que trujesen los

huevos para la huésped dando voces: traed los huevos de la huésped, y después les trujeron a ellos huevos fritos con aceite, al pareser de ésta." (ההדגשות שלי) ראו: שם, עמ' 190.

- 77 בכל העדויות ו/או הוידויים מופיע הביטוי "degollar" שפירושו לשחוט או לערוף, ואין לדעת בוודאות איך נהגו: אולי שחטו ע"פ דיני ישראל, כלומר: חיתוך הצוואר – הַקְנָה וְהַנְשָׁט עד החוליות בְּחִלָּף, או בדומה לזה, כמו למשל רק חיתוך הצוואר במאכלת, או אולי נהגו לערוף את הראש ולהפרידו מהגוף. מבחינתם ועל פי ידיעתם, מעשה השחיטה/עריפה מטרתו אחת – לגרום לכך שכל הדם יצא מגופו של בעל החיים, לכן לא הטביעו עופות, כמו שנהגו לעשות, בדרך כלל, הספרדים הנוצרים.
- 78 בעניין זה ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 49, 63, 214, 272, 332, 357, 361, 392; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52, 53, 59, 111; לה פאיבה, משפט, עמ' 38, 124, 153; מוראלס, משפט, עמ' 15, 43, 50, 70; אוכמני, עמ' 240 (עדותה של לאונור דה קסרס נגד אמה קטלינה).
- 79 במקור: "... las reses y aves que han de comerlas **deguella** primero para que salga la sangre ..." [עדותה של קטלינה]. (ההדגשה שלי). ראו: מוראלס, משפט, עמ' 70.
- 80 ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214; קארוואחאל הזקן, משפט; מוראלס, משפט, עמ' 70; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52; לה פאיבה, משפט, עמ' 153.
- 81 ראו: ח. אלבק, (מפרש), ששה סדרי משנה, סדר קדשים, מסכת חולין, א.א, עמ' 115.
- 82 ראו לעיל, מעשיה של גיומר דה ריוורה.
- 83 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 297.
- 84 לצורך השוואה אני מסתמך על התיאור המלא של דיאגו דיאס ניאטו במשפטו השני על קיום המצוות של יהודי פרארה, (איטליה), במאה הט"ז. ראו: דיאגו דיאס משפט II; אוכמני, עמ' 268.

פרק ו:

צומות ותעניות

חשיבות מיוחדת ייחסו אנוסי ספרד החדשה לצום כחלק מאמונתם בתורת משה ולכן נהגו ליטול על עצמם קיום תעניות רבות ככל האפשר, ככל שידעו על קיומן ועד כמה שהשיגה ידם.

1. צומות שנהגו לקיים בימי השבוע:

במשך כל שבוע נהגו לצום חצאי ימים, לפחות יומיים, או משקיעה לשקיעה. לרוב נהגו לצום בימי שני וחמישי לכפר על עוונות או ספק עוונות¹, אך צמו גם בימים אחרים, ואפילו לתקופות ארוכות יותר, כשהייתה להם סיבה לכך². תעניות ימי שני וחמישי, שהיו מקובלות על חסידים ראשונים ושמטרתן לכפר על חטאים שחטא אדם בבלי-דעת – השפיעו במיוחד על האנוסים וכונו בפיהם "צומות של היהודים"³.

הסיבות ליחס מיוחד זה ברורות: הרי האנוסים עברו על מצוות תורת משה יום יום שעה שעה ולכן חשו שזקוקים הם לכפרה מתמדת. עוון ההשתמדות וההתכחשות הפומבית ליהדותם לא נתנה להם מנוח, ולכן אימצו לעצמם את רוב התעניות הנהוגות אצל היהודים (שעל קיומם ידעו) והוסיפו משלהם, אף כי, יתכן, שידעו כי אין זו חובה – אך הם התייחסו אליהן כאל חובה, ולכן רצו להרבות בסיגוף עצמי ולכפר בכך על עוון חייהם בחיק הנצרות. לאלה שהיגרו לעולם החדש נוספה הרגשת חטא על שלא שמו פניהם אל ארצות אחרות, שבהן יכלו לחזור בגלוי אל היהדות, והעדיפו את המשך החיים בשקר, כאנוסים, בעולם החדש הספרדי והפורטוגלי.

הצום נתפש גם כמקרב את הגאולה, והסגפנות המלווה אותו – כמכפרת עוונות. הצום היה גם ביטוי של הודיה לאלוהים על שהצילם עד כה. נהגו לצום גם מסיבות אישיות מובהקות, כגון לפני הקמת עסק חדש, לעילוי נשמתו של קרוב שנפטר, וכיוצא בזה. בסופו של דבר הפך הצום למטרה ולאירוע חברתי, והארוחה ששברה את הצום זכתה לסממנים חגיגיים משלה.

אין ידיעות על קיום צומות בימי ראשוני האנוסים שהתיישבו בספרד החדשה. ידיעה ראשונה מצויה בעדותו של פ. מיליאן (משנת 1539). הוא סיפר שנהג לצום את ה"צומות של היהודים", אך לא פירט⁴. משנות השמונים-תשעים ואילך מתרבות הידיעות על קיום צומות. מנואל דה מוראלס ובני ביתו נהגו לצום בימי שלישי וששי בשבוע "משקיעת השמש עד שמש"⁵, והכוונה, כנראה, משקיעה

עד שקיעה, כלומר יממה. כשהתכוונו לחצי יממה נהגו להשתמש בביטוי "משמש עד שמש" (*de sol a sol*) ולא "משקיעת השמש עד שמש".

איסבל דה קארוואחאל נהגה לצום בקביעות בימי שני וחמישי מ"שמש עד שמש"⁶, כפי הנראה – חצי יממה. גם אחותה קטלינה נהגה כך. בעדותה הוסיפה פרט חשוב המתייחס לסעודה שוברת הצום: היא נהגה לאכול עם צאת הכוכבים ביצים ודגים אך לא בשר⁷; ואילו אחותה לאונור העידה שנהגה לצום בימי שני, רביעי וחמישי "משמש עד שמש"⁸, ולא הכניסה אוכל אל פיה עד השקיעה, כי כך לימד אותה אחיה לואיס. בימי הצום היא נהגה להתפלל תפילה שפותחת במילים: "קבל את צומי בחרטה" (*"recibe mi ayuno en penitencia"*)⁹.

בכתב האישום שהוגש לבית הדין האינקוויזיציוני נגד לואיס דה קארוואחאל הצעיר במשפטו השני צוין שהנאשם, בהיותו כלוא בכלא של האינקוויזיציה, נהג לצום בימי שני, חמישי וששי חצאי ימים ושבר את הצום בצהרים, כדי לא לעורר חשדות, אך מצב זה גרם לו צער רב על שלא צם בשלמות¹⁰. לואיס הצעיר אישר את הכתוב בכתב אישום זה¹¹. יתר על כן, בתשובה לשאלות של חוקריו (מה-10.7.1595) אמר, שאמו ואחיותיו (מאריאנה לאונור ואניקה) נהגו להצטרף אליו וארבעתם ישבו בתענית עד הצהרים, אך אחותם המבוגרת, איסבל, לא השלימה עם קיום תעניות של חצאי ימים ולא עם מספר ימי התענית המקובלים במשפחה, והוסיפה ימי צום וסיגופים נוספים. פעמים רבות צמה במשך יומים רצופים בלי לטעום כזית, גם לא אחרי השקיעה. כשהייתה מתישבת אל השולחן יחד עם בני המשפחה האחרים (שלא ראו בעין יפה את סיגופיה הרבים), התחזתה כאוכלת, אך למעשה העבירה את האוכל מהפה אל היד והסתירה אותו במטפחתה¹².

מרטין כהן טוען, שהצומות של חצאי ימים שהם קיימו בנוכחות גויים שנודמנו, הם לא נאלצו לשבור¹³. בדרך זו מנסה כהן ליישב את הסתירה לכאורה בדברי קארוואחאל הצעיר בעדויותיו השונות. אפשרות זו נראית סבירה, כי צום של חצאי ימים נהוג אצל הנוצרים. אנוסים שנהגו כך יכלו לטעון תמיד שהם מקיימים מצווה נוצרית. לכן לא היה בזה מן התמה שצום של חצי יום היה מקובל מאד בין האנוסים. כך נהגו בני משפחת אנריקס: פדרו העיד שנהג לצום מהבוקר עד הערב¹⁴. גם אחיו דיאגו העיד עדות דומה¹⁵. כך נהגו גם קונסטאנסה רודריגס ובעלה סבסטיאן¹⁶. ובזמן הצום הם גם התפללו ו"הסתובבו בחדר בזרועות שלובות" (ההדגשה שלי). בימי הצום נהגו כמעט כולם להתפלל, בעיקר מזמורים מספר תהילים¹⁷.

כאמור לעיל, במשך הזמן הפכו הצומות לאירוע חברתי שבני המשפחה המורחבת וידידים לקחו בו חלק, אך כדי להסוות את מעשיהם ובעיקר את כוונותיהם, נהגו שרק חלק מבני המשפחה צמו ביום מסוים וחלק אחר ביום אחר

ועם חברים אחרים. כפי הנראה, זו הייתה גם הסיבה שצמו לא רק בימי שני וחמישי אלא גם בימים אחרים בשבוע¹⁸. את הצום נהגו לשבור בארוחה חגיגית: היו מגישים לשולחן מאכלי דגים או בשר (אך פחות), ולא לפני שערכו את השולחן בחגיגות ע"י פרישת מפה יפה, מפיות לכל סועד, ואת האוכל הגישו בכלי חרסינה. בחגיגות כזו נהגו אך ורק בימי צום אלה¹⁹.

רבים ומגוונים היו האמצעים והתחבולות שהשתמשו בהם על מנת להסתיר את העובדה שמישהו יושב בתענית. אחת מהם צוינה לעיל. תחבולה אחרת הייתה לנסוע למקום אחר או לצאת לשדה. ומבחינה זו מעניינת עדותו של מנואל דה לוסנה שנרשמה בפרוטוקול משפטו של פדרו אנריקס ב-20.7.1595: הוא טען שכאשר מישהו היה אומר שהוא מתכוון לאכול מחוץ לביתו, סימן הוא שהוא מתכוון לצום באותו יום²⁰. דרך נוספת להסוות צום הייתה להעמיד פנים שהטוען כך סובל ממחשוי ראש או מקלקול קיבה, ולכן הוא נמנע מלאכול. תחבולה אחרת: לביים קטטה משפחתית ליד השולחן לפני הארוחה, ואז לקום ולטעון שאין הם מסוגלים לאכול מרוב התרגשות.

כדי להסתיר את הצום מעיני המשרתים נהגו להטיל עליהם לבצע שליחות של מה בכך מחוץ לבית, ובהעדרם שימנו את הצלחות כדי שייראה שבני הבית סיימו את ארוחתם. כשהמשרתים חזרו הם מצאו את בני הבית יושבים כשקיסם בין שיניהם.

לפעמים נהגו לצום בגלוי בטענה שהם צמים לכבוד הבתולה הקדושה המקומית²¹, שכנסייתה התנוססה בכניסה לעיר. בתענית כזו ישבו בימי רביעי בשבוע²².

גם אלה שלרגל עסקיהם נמצאו בדרכים לא ויתרו על קיום תעניות²³. אפילו בתאי הכלא של האינקוויזיציה מצאו רבים דרכים לצום.

המרגל והמלשין לואיס דיאס העיד ב-2.2.1595²⁴ שקארוואחאל הצעיר נהג להקפיד על קיום צומות בתאו בכלא של האינקוויזיציה. הוא צם כל יום חמישי, ורק בלילה הכניס לפיו פת לחם ופירות. בימי חמישי, לפני שקיעת השמש, נהג גם לרחוץ את כל גופו במי השתייה שנתנו לו. הוא רצה לטהר את גופו לקראת צום יום ששי כדי לקבל את השבת בטהרה²⁵. על המנהג לצום ביום ששי ולהתרחץ ביום חמישי לקראת שבת ישנן עדויות נוספות²⁶.

כל הנאשמים וכל המעידים ציינו כי קיימו צומות אלו "... en guarda y observancia de la dicha ley de Moisés" [למען שמירה וקיום מצוות של דת משה]. כידוע "בית הדין הקדוש" מעוניין היה לא רק בבירור העובדות המחשדות, אלא גם בכוונות שבמעשים או בהימנעות ממעשים²⁷. בית דין זה רצה להוכיח, שהעומד לדין התכוון לקיים מצווה של תורת משה. הרי אין בנצרות איסור על קיום תעניות, אך הכוונה שבצום היא הקובעת אם מדובר

בקיום מצווה נוצרית או שיש במעשה קיום מצווה של תורת משה, ואז העושה מעשה כזה הוא בחזקת כופר ומתייהד.

מבחינה זו ראוי להביא את הסעיף העוסק בקיום צומות בכתב האישום נגד פדרו אנריקס (המאפיין את כל כתבי האישום שהוגשו נגד אנוסים בבתי הדין של האינקוויזיציה): "Cap. 4 ... ha guardado los lunes y jueves y otros dias que suelen ayunar los judíos **dirigiendo los dhos. [sic] ayunos a solo Dios Todopoderoso excluyendo y negando las personas del fijo [sic.] y del Spiritu Sancto en quien el no cree**, juntandose para este efecto que juntavanse con el todos que ayunaban los dhos. ayunos no comiendo en todo ²⁸... el dia ... en guarda de la dha. Ley...".
 וחמישי וימים אחרים ש(בהם) נוהגים יהודים לצום והפנה אותם צומות אך ורק אל אלוהים הכול יכול תוך השמטה ושלילת הבן ורוח הקודש שבהם הוא אינו מאמין, והתחבר למען מטרה זו, שלמענה נהגו להתחבר כל אותם (אנוסים) שצמו אותם צומות, מְבָלִי לאכול במשך כל היום ... למען קיום (המצוות של) אותה תורה ..."] (ההדגשה שלי)..
 2. **צום עשרה בטבת:**

אין לדעת פְּוּדָאוֹת אם האנוסים בספרד החדשה במאה ה־ט"ז נהגו לצום בעשרה בטבת. בתיאור על חיי הדת בִּפְּרָאָה, שמסר דיאגו דיאס ניאטו במשפטו השני, הוא מתייחס גם לצום זה²⁹, ואפשר להניח, שכמו שרואי דיאס ניאטו ובנו דיאגו לימדו את משפחת קארוואחאל ואחרים על חגים ומועדים שעל קיומם לא ידעו או לא ידעו מספיק – כך לימדו אותם גם על צום זה, אך עדויות לא מצאתי.

3. **צום תשעה באב:**

ליבמן וגוחמן-גולדברג טוענים שאנוסי ספרד החדשה נהגו לצום בתשעה באב³⁰, אך העדויות שישנן מתייחסות לסוף המאה ה־ט"ז³¹. דיאגו דיאס ניאטו מסר בעדותו במשפט השני על שני צומות שיהודי פרארה נהגו לקיים: תשעה באב הקטן, שבו צמו מהבוקר עד הערב, ותשעה באב הגדול שצמים בו החל מהערב (של השמונה באב) ולמחרת במשך כל היום, עד צאת הכוכבים³². יתכן שכוונתו לתשעה באב הקטן, לצום השבעה עשר בתמוז, היום שבו הִבְקָעָה חומת ירושלים. לגבי תשעה באב הגדול הוא מציין שצמו לזכר חורבן בית המקדש של שלמה³³. במאה הי"ז נהגו אנוסי ספרד החדשה לצום בתשעה באב, וראו בו צום חשוב³⁴.

4. תענית יהודית:

על קיום תענית זו מצאתי עדות ראשונה מה-16.3.1589: איסבל רודריגס דה קארוואחאל, שהעידה נגד דודה המושל לואיס דה קארוואחאל הזקן, סיפרה בעדותה שהיא נהגה לצום את צום יהודית³⁵, אך לא הוסיפה פרטים.

עדות שנייה מצאתי בכתב האישום נגד קטלינה דה קארוואחאל מה-16.12.1589, שחלק ממנו צורף לתיק משפטו של מנואל דה מוראלס כעדות נגדו. נכתב שם שצמו צום זה לזכר יהודית ולהצלתה ע"י אלוהים, ובתקווה שאלוהים יציל אותם כשם שהציל את יהודית ואת עם ישראל מידי אולופורנס (או: הולופורנס, אולופרנש) כשזה צר על ישוב בשם Bosteileia³⁶. סביר להניח שהיא התכוונה למקום שהרטום (בתרגום ובפירוש שלו) מכנה בשם בִּיטוּלוֹאָה (בתרגומים אחרים כתובים שמות אחרים כגון: בָּתוּל, בתוליה), המוזכר בספר יהודית, פרק ז, פסוק א. גם אחותה מאריאנה, שהעידה נגד מנואל דה מוראלס בינואר 1590, מסרה שבביתם נהגו לצום את צום יהודית שנמשך יומיים, כדי שאלוהים יציל אותם כמו שהציל את יהודית³⁷.

5. תענית אסתר:

האנוסים שהתגוררו בעולם החדש הכירו היטב את תענית אסתר ואת סיפור הרקע לתענית זו, ולכן היה זה צום שזכה להערכה מיוחדת כי, כדברי ביינארט, "בתענית אסתר התקפלו יגון חייהם והשקפת עולמם"³⁸. לתענית זו הם ייחסו חשיבות לא פחותה מיום כיפור. כך נהגו אבותיהם בספרד ובפורטוגל, וכך נהגו גם אחריהם³⁹.

ליבמן טוען: כמו אסתר המלכה שגילתה דתה ברגע האחרון לֶאֱחָשְׁרוּשׁ והביאה הצלה לעצמה ולעמה, כך נהגו האנוסים לגלות את דתם אחרי שאסרו אותם והתברר להם שהאינקוויזיציה יודעת על אמונתם ועל מעשיהם. רק אז הודו באשמות כדי להינצל משרפה⁴⁰. גישה זו פשטנית במקצת ולעניות דעתי סימלה בעיניהם תענית אסתר את מפלת אויבי היהודים והיהדות, ובמיוחד את מפלת הכנסייה הקתולית שנואת נפשם, שבוא תבוא.

התענית של אסתר המלכה סייעה לה ולעמה להינצל מהשמדה והביאה למפלת המן ושלטונו, ובעיני האנוסים מקביל שלטון זה לשלטון הרשע של הכנסייה הקתולית והאינקוויזיציה. לדעתם, התענית שהם מקיימים תסייע להצלתם מידי ה"המנים" של תקופתם ולמפלתם של אלה האחרונים; וכמו אסתר שלא הייתה מגדת את עמה ונשארה נאמנה לאמונת אבותיה בסביבה הזרה – כך גם האנוסים. מה טבעי יותר מאשר לקיים את תענית אסתר ולהאמין ולקוות לְיְהוָה וְהַצְלָה כמו שאסתר ועמה זכו להם.

ע"פ עדות אחת (במשפטו השני של קארוואחאל הצעיר)⁴¹ חלה תענית אסתר בארבעה עשר בפברואר⁴², ונמשכת שלושה ימים. המדקדקים נהגו לצום במשך שלושת הימים⁴³, והאחרים נהגו לסעוד את ליבם כל לילה ולהסתפק בצום במשך היום. כך טענה מאריאנה דה קארוואחאל⁴⁴. לואיס אחיה טען שטוב לצום במשך שלושת הימים⁴⁵. מידה כזו של חומרה לא הייתה מקובלת בקהילות ישראל בארצות החופש⁴⁶.

מנואל דה לוסנה העיד, שהתענית היא "לזכר זה שהמלך אַחַשְׁוֶרֶשׁ סלח לעם ישראל והציל אותו מידי המן, לפי בקשת אסתר"⁴⁷, ואילו לואיס דה קארוואחאל ציין את "החסד שעשה אחשֶׁרֶשׁ למרדכי, ועל הצלתו של עם ישראל מבגידת המן"⁴⁸. בכתב האישום נגד קטלינה דה קארוואחאל צוֹיֵן, שהצום הוא לזכר התענית של המלכה אסתר שרצתה לזכות בחסד בעלה והצלת עמה⁴⁹. עדות דומה מסרה גם אחותה מאריאנה⁵⁰.

את תענית אסתר נהגו לקיים ביחידות ובצוֹתָא. איסבל דה קארוואחאל העידה על עצמה שהיא קיימה צום במשך שלושה ימים ביחידות, וכל הימים האלה התפללה כשידיה פרושות כלפי מזרח⁵¹. קטלינה אנריקס ובעלה מנואל דה לוסנה תיארו בהרחבה איך קיימו את הצום במשך שלושת הימים בביתם בהשתתפות קבוצה גדולה של ידידים אנוסים כמוהם⁵². מנואל דה לוסנה הוסיף ואמר, שמיגל, הנער הצעיר במשפחת קארוואחאל, לא השתתף בטקסים ובצום כי שהה כל ימי התענית בחנותו של מנואל דה לוסנה ובמקומו, וכך נמנעו מסגירת החנות ולא עוררו את חשדותיהם של קונים ושל שכנים⁵³. לפעמים נהגו אנוסים אלו לשנות את בית המארח ולשהות יום אחד בביתו של אחד, לאכול על שולחנו של המארח באותו יום את הסעודה ששברה את הצום, ולמחרת לעבור לבית אחר⁵⁴. בדרך זו היסוו את עצם קיום הצום.

כאמור לעיל, הם נהגו לאכול בסיום כל יום של הצום ארוחה חגיגית שכללה בשר, ביצים, דגים וגבינה [!]. כך העידה מאריאנה⁵⁵, ואילו מנואל דה לוסנה סיפר שאכלו מאכלי דגים, פירות וכיסנים⁵⁶. אשתו העידה על אכילת בשר ולא הוסיפה⁵⁷.

במשך התענית וגם אחרי הארוחות הליליות לשבירת הצום או לסיומו נהגו לקרוא מספר דברים ומספר עזרא הרביעי (הספרים החיצוניים)⁵⁸, ולדון בנבואות על המשיח שיבוא⁵⁹, ולהתפלל תפילות ב"רומְנָסָה", כלומר בספרדית מדוברת⁶⁰. בתעודות שלפני לא מצאתי פירוט נוסף של התפילות שנהגו להתפלל. ליבמן טוען שנהגו לומר את מזמור כ"ב מספר תהילים שפותח בזעקה "אלי אלי למה עזבתני"⁶¹. אפשר להניח שנהגו להתפלל אותה תפילה המיוחסת לאסתר המלכה ב"תוספות למגילת אסתר" שבספרים החיצוניים⁶², אולי בשינויים קלים. רות מביא נוסח תפילה זו בשלמותה, מתורגמת לעברית, ומציין, בלי לפרט את

מקורותיו, שתפילה זו נאמרה בעל פה ע"י "אחת מבנותיו של פרנסיסקו דה מאטוס-קארוואחאל שהיה 'מורה-הוראה ורב לכת' [! היהודית', ושדמות דיוקנה נשרף במכסיקו בשנת 1592"⁶³; אך בכך טעה כי אף לא אחת מבנות דה מאטוס-קארוואחאל נשרפה בשנה זו, כשם שדה מאטוס זה לא היה ידען גדול ובוודאי לא רב. אין לדעת על פי מה קבע רות מה שקבע אך, כפי הנראה, הסתמך על טוריביו מדינה או על ריצ'רד לי או על שניהם (שהסתמכו על קביעת האינקוויזיטורים) וטעה כמוהם⁶⁴.

בנוסף לתפילת אסתר אפשר להניח שנהגו לומר גם את שבעת מזמורי הכפרה⁶⁵ ותפילות אחרות שחוברו לימי צום או ליום הכיפורים.

6. יום הכיפורים:

יום הכיפורים היה יום הצום הנכבד והקדוש מכל הצומות⁶⁶, הקדוש ביותר מכל ימות השנה. היה זה החג שבקיומו בהקפדה יתרה ראו מעשה של הזדהות ראשונה במעלה עם עם ישראל ואלוהיו, ולכן גם לא חסו על נפשם והפקירו עצמם לסכנת נפשות ממש, ובלבד שיקדשוהו במעשים שיבטאו את מידת הזדהותם עם אלוהים. אם כל יום של צום מילא תפקיד חשוב בהוויה היהודית של האנוסים, שהרי ביקשו למצוא בו מפלט להרגשת החטא שקיננה בליבם על שנאלצו לחיות כנוצרים, על אחת כמה וכמה קיום צום יום הכיפורים, שזכה בפיהם בכינויים מספר: "el ayuno del día grande"⁶⁷ ["הצום של היום הגדול"] או להיפך: "el gran día del ayuno"⁶⁸ ["היום הגדול של הצום"]. לאונור, אחותו הצעירה של לואיס דה קארוואחאל הצעיר, כינתה את יום הכיפורים: "el día grande del señor que llaman los judíos de penitencia"⁶⁹ ["היום הגדול של האדון המכונה בפי היהודים (היום) של חרטה/תשובה"] כי זה היום "... en que Dios juzga los pecados y perdona las almas ..." ⁷⁰ "שבו דן אלוהים על החטאים וסולח לנשמות...". לואיס דה קארוואחאל הצעיר מכנה בזיכרונותיו את היום: "de las perdonanças"⁷¹ ["של הסליחות"], ויום זה הוא "día santo y solemne entre nosotros ..." ⁷² ["יום קדוש וחגיגי בינינו..."], או בקיצור – "el gran día del perdón"⁷³ ["היום הגדול של הסליחה"], כי "en aquel día particularmente juzgaba Dios las ánimas..." ⁷⁴ ["במיוחד באותו יום שופט אלוהים את הנשמות..."]. לואיס הצעיר ידע גם את שמו העברי של החג: "... aquel día que llaman de Quipur en hebreo, que es día de perdón en que Dios perdona los pecados ..." ⁷⁴ ["... אותו יום שבעברית (מכונה) 'של כיפור', מכיוון שזה יום של מחילה שבו אלוהים מוחל על החטאים..."].

האינקוויזיטורים הוסיפו לחג כינוי משלהם. בפסק הדין במשפט הראשון של קארוואחאל הצעיר כתוב שיום זה מכונה גם "de limpieza"⁷⁵, כי בין ההכנות לקראת הצום נהגו להתרחץ ולגזור ציפורנים⁷⁶.

כפי הנראה חגגו את יום הכיפורים ביום העשירי לאחר מולד הלבנה שבחודש ספטמבר; כך כתב קארוואחאל הצעיר בזיכרונותיו וכך כתוב בפרוטוקולי המשפטים שקראתי⁷⁷. נראה שהתקשו לפעמים להגדיר בדיוק מתי חל המולד, אולי בשל תנאים של מזג אויר, או משום שלא ידעו איזה מצב של הירח מצביע על המולד. אי־ודאות כזו גרמה ללבטים ולפעמים לטעויות בקביעת תחילת החג. קארוואחאל הצעיר העיד שבשנת 1594 טעו בעשרים ושתיים שעות בקביעת תחילת החג⁷⁸. בפעם אחרת, משום שהיה בדרכים, לא ידע קארוואחאל הצעיר מתי בדיוק חל הכיפורים, ולכן צם שלושה ימים רצופים כדי לא להביא את עצמו למצב של חילול החג הקדוש⁷⁹.

לפעמים נהגו לצום בשני תאריכים שונים שנחשבו כתאריכים אפשריים שבהם חל החג. על מקרה כזה, שהתרחש בכלא של האינקוויזיציה, העיד פדרו אנריקס. הוא וכמה אסירים נוספים צמו בעשרה ובארבעה עשר בחודש ספטמבר⁸⁰. ההכנות לחג כללו, כאמור, רחצה יסודית בערב שלפני החג⁸¹, וגם גזירת הציפורנים, במיוחד ציפורני הרגלים⁸². על רחצה יסודית הקפידו גם בהיותם בדרכים⁸³, ולאחר הרחצה התלבשו בבגדים נקיים וחגיגיים⁸⁴. לפני רדת החשיכה נהגו להדליק נרות⁸⁵ "למען החיים והמתים"⁸⁶ כפי שנהגו לעשות בימי ששי. מצאתי רמזים לקיומה של ארוחה מפסקת ועדויות על ארוחה המסיימת את הצום. קטלינה דה קארוואחאל העידה, שביום לפני תחילת הצום נהגו לאכול בצהרים (ארוחה מפסקת?) ושהארוחה המסיימת את הצום כללה דגים, ביצים, גבינה, אך לא אכלו בשר⁸⁷.

ליבמן מחזיק בדעה שנהגו לאכול גם ירקות, אך אכילת בשר נאסרה עליהם⁸⁸, אך לואיס דה קארוואחאל העיד שהארוחה המסיימת את הצום כללה גם בשר, אם רצו בכך⁸⁹.

ביום הכיפורים עצמו נהגו לשבות מכל מלאכה, לצום ולקיים, עד כמה שידם הייתה משגת, את מצוות החג⁹⁰. המדקדקים קיימו צום מלא וחמור שראשיתו בערב שלפני וסיומו למחרת אחרי צאת הכוכבים⁹¹. לאונור דה קסרס, בִּתְּה של קטלינה דה קארוואחאל, הייתה רק בת שלוש־עשרה כשהעידה לפני חוקרי האינקוויזיציה (ב־14.12.1600). היא סיפרה שהייתה רגילה להתחיל את הצום בשעה חמש אחר הצהרים ולסיימו לא לפני שבע בערב למחרת. יש לציין כי היא יכלה לצום רק עד גיל שמונה, כי בשנת 1595 אמה נעצרה, נידונה למוות בשרפה ועלתה על המוקד יחד עם בני משפחתה האחרים בשנת 1596, והילדה נמסרה להשגחת שתי משפחות קתוליות מקורבות למנגנון האינקוויזיציה⁹². זה מוכיח,

שלפחות במשפחה זו שותפו ילדים רכים בצום, וסביר מאד להניח, שהיו גם משפחות נוספות שנהגו כך.

אך לא כולם הקפידו כל כך, היו שהסתפקו בצום שנמשך עד שעה שתיים אחר הצהריים. על כך העיד מנואל דה לוסנה במשפטו. הוא אמר, שלפעמים קיימו את הצום בביתו בחברת קבוצת אנוסים מידידיו. בחבורה זו היו כאלה שצמו עד הסוף ואחרים שהסתפקו בצום מקוצר. הוא הוסיף, שאחד מהם יצא מהבית בשעה חמש כדי לקנות פירות לכל החבורה לארוחת סיום הצום.⁹³

על קיום הצום בביתו של מנואל דה לוסנה קיימת עדות נוספת שנגבתה בעיר לוס רייס⁹⁴ (Los Reyes) מפי אנוסה בשם פליסה לופס (Felisa López). אשה זו הייתה בעבר תושבת העיר מכסיקו ואחר כך עברה לפרו, לעיר לוס רייס (היום: לימה). כשהייתה עדיין במכסיקו התארכה פעם ביום הכיפורים, בביתו של דה לוסנה ושם צמה בחברת קבוצת אנוסים. בין היתר היא סיפרה, שלא אכלו במשך כל היום עד הלילה וסיימו את הצום בארוחה שכללה כמה תרנגולות מטוגנות שטוגנו בחמאה שהפיקו מלשד עצמות של פרה, ואכלו גם פירות ולבשו בגדים חגיגיים שנוהגים ללבוש בחגים בלבד, והמארח, דה לוסנה, אמר להם שמשה רבנו צם כשהוציא את בני ישראל ממצרים ובאותו יום אכלו עופות ששחטו כקורבן לאלוהים של ישראל, ואת העופות נהגו להקריב ולאכול באותם המקומות שלא היו בהם דגים, כמו שאין בעיר מכסיקו⁹⁵. עדות זו מתארת, כמובן, את מהלך יום הכיפורים ובמיוחד את הארוחה שסיימה את הצום. אך תיאור זה מוכיח גם, שקיום החג בצוותא, כפי הנראה במסגרת קהילתית, היה צורך נפשי שחשו אנשים נרדפים אלה עם אחים לגורל. התכנסויות כאלה, שבהן קיימו מצוות, סייעו בחיזוק הרגשת שותפות הגורל ותרמו לחיזוק הביטחון והרצון לדבוק באמונתם ולחכות לימים טובים יותר – ימות המשיח.

לואיס דה קארוואחאל הצעיר מסר בעדותו, לאחר שעונה, על קיום צום יום הכיפורים בבית משפחתו⁹⁶: מליל תחילת החג ובמשך כל היום למחרת התפללו ובכו. הם לא שרו מזמורי הלל בגלל אופיו וקדושתו של היום המיוחד הזה⁹⁷; על גופם לבשו משהו דומה לשק, אולי אדרת שער⁹⁸. במשך כל היום השתדלו לעמוד על הרגלים או לכרוע על הברכיים כדי "להרבות בתשובה"⁹⁹. למרות הקושי שבדבר לא רצו לשבת. את תפילות היום הקדוש פתחו באמירת שבעת מזמורי הכפרה¹⁰⁰ כי הרי זה יום של חרטה ותשובה¹⁰¹. את התפילה ניהל לואיס הצעיר ששימש כשליח ציבור. הנשים שבמשפחה חזרו אחריו על אותם מזמורים. הם נהגו להתחיל במזמור שפותח במילים "ne infurore tuo" ולאחר המשפט הראשון נהג לואיס להפסיק את הקריאה ולשלב תיאור "פרשת חטאו של המלך השני בישראל הקדוש דוד" שספר את העם¹⁰³ ואלוהים שלח אליו את נביאו כדי להודיע לו כי חטא וכי עליו לבחור באחת משלוש פורענויות כעונש,

והמלך בחר במכת הדבר; אך בראותו את גודל האסון שפקד את העם, לבש שק על גופו המלכותי וכך עשו גם זקני ישראל. המלך פנה אל אלוהים וביקש ממנו שיעניש אותו כי הרי הוא החוטא, וכשאמר זאת נשא קולו בבכי ואחריו בכו זקני ישראל. כשמשפחת קארוואחאל שמעו פרשה זו נשאו גם הם קולם בבכי. לפני שלואיס קרא את "Miserere Mei"¹⁰⁴, היה פותח בסיפור חטא דוד ובת שבע ואת תוכחת נתן¹⁰⁵. ושוב, בשומעם את הפרשה, הזילו בני משפחת קארוואחאל דמעות רבות וביקשו מאלוהים שימחל גם להם על חטאיהם. כך המשיכו כל היום "ולא חדלו להתפלל תפילות אין ספור"¹⁰⁶.

ניתן להבחין בעליל שהרגשת החטא היא ההרגשה השלטת במשפחת קארוואחאל. שאיפתם הגדולה היא לזכות במחילה על חיי החטא שלהם בכל יום ויום. באירועי העבר של עמם הם חיפשו רמז לסיבת מצוקתם. לא במקרה נאמרו מזמורי כפרה, ולא במקרה הם סיפרו את פרשיות חטאי דוד. אלה היו סמל עבורם ומקור לעידוד ונחמה וחיזוק לתקווה, שעוונותיהם יימחלו להם. אמונה זו אפשרה למשפחת קארוואחאל, למשל, להמשיך את חיי המחותרת שלהם ולקיים את יהדותם בסתר ובפחד מתמיד¹⁰⁷. ומה יכול לבטא את המכלול המורכב הזה של רגשותיהם יותר מיום הכיפורים?

גם אנוסים אחרים הרבו לציין את נושא החטא והכפרה בעדויותיהם בבית הדין של האינקוויזיציה. קטלינה דה קארוואחאל ציינה שהם נשאו תפילות תחינה וביקשו מחילה על חטאיהם, שאותם פירטה אחד לאחד במשך תפילתם¹⁰⁸. כפי הנראה היה להם נוסח של וידוי, אולי אפילו נוסח קבוע שאת תוכנו דקלמה קטלינה לפני חוקריה; וראויים דבריה שיובאו במלואם, במקור: "... y se confesavan a Dios y la confesión era desta [sic] manera: 'Alumbrame S. (Señor) y no me escondas tu fez Sta. (Santa) vea yo ami [sic] y conozca a ti dame gracia para que confiese mis culpas y pecados, mujer y vil soy triste gusano de tierra', y no se acuerda de mas y sus hermanos Balthazar Rs. [sic] y Luis de Carvajal dezían otra oración de la cual no se acuerda dicha confesión y dezían que aquella era la confesión que los prophetas hazían a Dios quando ayunavan ..."¹⁰⁹ "והתוודו לפני אלוהים, וידוי שזה תוכנו: 'הָאֵל אֲדוֹן (פָּנִי) וְאֵל תַּסְתִּיר פָּנֶיךָ הַקְדוֹשׁוֹת (מִמֶּנִּי), הַסֵּתֵכֵל בִּי שֶׁמְכִירָה אוֹתְךָ (אוֹלֵי שְׁמֵאֲמִינָה בְךָ)' וַעֲשֵׂה עִמָּדִי חֶסֶד (כְּדִי שִׁיתֶאֱפֶשֶׁר לִי) לְהִתְוֹדוֹת עַל חֲטָאֵי וְעוֹנוֹתַי, אֲנִי אֶשָּׂה וּבְזוּיָהּ, עֲצוּבָה כְּתוֹלַעַת אֲדָמָה'; וְאִינָה זֹכֶרֶת אֶת הַהִמְשָׁךְ וְאַחֶיָּה בִּלְטָאסָאֵר וְלוֹאִיס הַתְּפִלָּלוּ תְּפִילַת וִידוּי נֹסֶפֶת שְׁאִינָה זֹכֶרֶת אֶת תּוֹכְנָה וְהֵם (אַחֶיָּה) אָמְרוּ לֵה שְׁזוֹ תְּפִילַת וִידוּי שֶׁהַנְּבִיאִים אָמְרוּ כִּשְׁהִתְוֹדוֹ לִפְנֵי אֱלֹהִים כִּשְׁנֵהֲגוּ לְצוּם".

בתיאורו את הטקס שקיימו בביתם, משיח קארוואחאל הצעיר לתומו ואומר, שכל הזמן עמדו על רגליהם, וכפי הנראה היה זה נוהג שהגברים שמסוגלים

לעמוד עשו זאת החל מליל התקדש החג עד להופעת הכוכבים הראשונים במוצאי החג¹¹⁰. במצב זה התפללו בדרך כלל במשך מחצית הלילה, בעמידה. בתפילה שותפו גם נערים גדולים שסוד יהדותם היה ידוע להם, אך אותם שלחו לישון בסביבות תשע בערב¹¹¹.

המקורות שהובאו לעיל מצביעים על שתי דרכים להתכנסות כדי לקיים את הצום: האחת – המשפחה המצומצמת מתכנסת (כדוגמת משפחת קארוואחאל) והשנייה – התכנסות רבת משתתפים של המשפחה המורחבת וידידים (כדוגמת ההתכנסות בביתו של מנואל דה לוסנה ובביתה של לה פאיבה). מספר המתכנסים וההרכב היה שונה ממקום למקום ומזמן לזמן. הכל תלוי היה ביחסי הקירבה או ההיכרות והאמון שחשו הנאספים איש כלפי רעהו. כמו שמירת מצוות אחרות גם מצווה זו החלה, כפי הנראה, במסגרת המשפחה המצומצמת, ומסגרת זו הלכה והתרחבה במשך הזמן¹¹².

אלה שהתקשו לקיים צום של יממה שלמה ולהתפלל מבלי להתנועע יתר על המידה, נהגו לצאת לטיול קצר בסביבה הקרובה כשקיסם בין שיניהם. בכך הערימו על העוברים והשבים, ובעיקר על שכניהם¹¹³.

מעדויותיו של לואיס דה קארוואחאל הצעיר אפשר לקבל מושג מה כיצד קיימו את צום יום הכיפורים: תפילות שכללו תיאורי אירועים תנ"כיים שמתקשרים למוטיב החטא והכפרה, דברי הנביאים על אחרית הימים ועל ימות המשיח, וכמובן, בצום מלא מהערב עד למחרת לאחר צאת הכוכבים. את התפילות חיברו מקטעים מהחומש, תהילים, כתבי קודש אחרים וגם חיבורים מפרי עטם, שהתבססו גם הם על כתבי הקודש¹¹⁴. בין מחברי התפילות היה גם הליסנסיאדו מוראלס וגם קארוואחאל הצעיר. הם נהגו גם לשיר או לדקלם תפילה מיוחדת שחיבר בספרד אביו של מוראלס. התפילות נכתבו ברובן המכריע בלשון הספרדית, אך נהגו לשלב בהן מילים וביטויים עבריים, ובמיוחד את הביטויים Adonai ו"שמע ישראל".

על מידת החשיבות והקדושה שייחסו ליום זה נוכל ללמוד גם מהעובדה, שאפילו בבית הסוהר של האינקוויזיציה, כשסכנת מוות בשרפה על המוקד ריחפה על ראשם, מצאו אנוסים דרך והזדמנות לקיים משהו ממנהגי חג זה. על מקרה כזה התוודה פדרו אנריקס, וראויים דבריו שיובאו בשלמותם, כפי שרשם אותם מפיו לבלר בית הדין של האינקוויזיציה: "dixo que es verdad lo contenido en este capitulo que lo ayunó el dho. Dia Grande del Señor ... en su carcel juntamente con Manuel Gómez Navarro y Andres Rodríguez ayunandole cada uno en su carcel de donde se comunicavan, y el ayuno fué a los diez y catorze del dho.[dicho] mes de Setiembre para que no se errassen y para ayunarle se concertaron todos este y los dichos Manuel Gómez

Navarro y Sebastian, digo Andres Rodríguez desde sus carceles y le dixeran a este que rezase todas las oraciones y hiziesse como ellos lo hazían y este les dixo que no savia oraciones ningunas y assi solamente rezó este psalmo de Miserere Mei y el Domine Dominus noster, laudate ... Dominun ... y en todo el ayuno del dho. Dia Grande del Señor no comió este hasta la noche ..."¹¹⁵.
]" אמר שהכתוב בפרק זה (בכתב האישום) אמת לאמיתה, שצם באותו יום גדול של האדון ... בכלא ביחד עם מנואל גומס נאווארו ואנדרס רודריגס כל אחד בתאו שמשם התקשרו (אחד עם האחרים), וצמו בעשרה ובארבעה עשר של חודש ספטמבר כדי למנוע טעות וכדי לצום נִדְבְּרוּ כולם, הוא ואותם מנואל גומס נאווארו וסבסטיאן, התכוונתי לֶאֱנֶדֶרְס רודריגס, מתאיהם בכלא, ואמרו לו שיתפלל כל התפילות ויעשה כמוהם ואני עניתי להם שאיני יודע את התפילות ולכן התפללתי את המזמור 'חנני אלוהים כחסדך' ואת 'אדון אדוננו', 'שבח ... לאדון'... ובכל אותו יום הגדול של האדון לא אכלתי עד הלילה...".
 עדות זו מצביעה על מסירות נפש ועל נכונות לקדש את השם, אם ייתפסו, ובלבד שלא יפסחו על קיום מנהגי חג קדוש זה.

יום הכיפורים נתן לאנוסי ספרד החדשה הזדמנות להסיר מעליהם את תחושת האשם בגלל עובדת חייהם בנצרות. הם הבינו שביום זה ניתנת להם הזדמנות להתפלל למען ישועתם ולבקש רחמים מאלוהיהם שהוא גם "... אֵל קָנָא פּוֹקֵד עֶזְרָא אֲבוֹת עַל-בָּנִים עַל-שְׁלֵשִׁים וְעַל רַבָּעִים לַשָּׁנָא"¹¹⁶ אך גם "וְעוֹשֶׂה חֶסֶד לְאֲלָפִים לְאוֹהֲבֵי וְלִשְׂמֵרֵי מִצְוֹתָי"¹¹⁷; ומבחינתם הם היו כלולים בשתי הקטגוריות, אף כי בראשונה – בעל כורחם.

הערות:

- 1 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 45; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 59; אסף, עמ' 154, אוכמני, עמ' 51, 102, 115, 183; ליבמן, היהודים, עמ' 69-70; הנ"ל, מואר, עמ' 45; אדלר, עמ' 318.
- 2 אוכמני טוענת שלואיס דה קארוואחאל הצעיר נהג לצום שלוש פעמים בשבוע בימים שני חמישי וששי. בזמן מעצרו בכלא האינקוויזיציוני נהג גם לעמוד על ברכיו ולהתפלל כשהוא פונה אל המזרח. ראו: אוכמני, עמ' 75. לואיס הצעיר העיד ב-12.2.1595 שהוא נהג לצום בימי שני וחמישי בשבוע. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 222. אך בוידוי המלא שמסר טען שנהג לצום מחצית השבוע (3 ימים) חצאי ימים, כדי "שלא ירגישו", אך בכלא צם כל הימים למעט בשבת. ראו: שם, עמ' 229 וגם עמ' 268-269, 275. ראו גם: כהן, מרטיר, עמ' 208; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 53, 59; לה פאיבה, משפט, עמ' 45.
- 3 על צומות כאלה במאה הט"ו ראו: ביינארט, אנוסי צ'יליון, עמ' 250, 252-253; הנ"ל, אלמעדין, עמ' 640, 648; לופס-מרטינס, עמ' 180; רות, תולדות, עמ' 134.

- על המאה הט"ז ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 125-126 ; 136, 298 ;
אוכמני, עמ' 77, 115 ; רות, תולדות, עמ' 135. על המאה הי"ז ראו: קפלן,
מנצרות, עמ' 29-30 ; ביבלניק, איבריות, עמ' 478 ; הנ"ל, עולמם הדתי, עמ' 86.
- 4 ראו: מיליאן, משפט. ראו גם לעיל תוכן מכתבו של מיליאן בהערות לפרק ג הערה
142, ובייחוד מה שכתב על הצומות.
- 5 במקור: "...el dho. [sic] lice^{do} [sic] Morales y su cuñada dezían que era bueno en
guarda de la dha. [sic] ley de Moysen ayunar martes y viernes por las puestas
del sol a sol no comiendo en todo el dia y rezar el domingo y lunes psalmos de
penitencia ... ראו: מוראלס, משפט, עמ' 63 ; ובאותו עניין: כהן, מרטיר, עמ'
133.
- 6 ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214, אוכמני, עמ' 77, מעדותו של דיאגו
דיאס ניאטו נגד איסבל דה קארוואחאל.
- 7 במקור: "... ha ayunado los lunes y jueves ... los cuales ayunos comenzavan de
sol a sol sin comer de dia cosa alguna sino de noche salidas las estrellas huevos
y pescado y no carne ... [צמו (בימי) שני וחמישי ... צומות אלו היו משמש
עד שמש ולא אכלו כלום במשך היום אלא רק בלילה בצאת הכוכבים, ביצים
ודגים אך לא בשר...]". ראו: מוראלס, משפט עמ' 70. השוו: ביבלניק, עולמם
הדתי, עמ' 82-83.
- 8 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 194 ; קארוואחאל הצעיר, משפט II.
- 9 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 204. תפילה זו מופיעה בשלמותה כנספח
בתיק משפטו הראשון של קארוואחאל הצעיר תחת הכותרת: תפילה של יום
הכיפורים. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I ; משפטי קארוואחאל הצעיר עמ'
86 ; כהן, מרטיר, עמ' 79, 307 (הערה 29).
- 10 ראו: קארוואחאל הצעיר משפט II ; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 268-269.
- 11 ראו: שם ; עמ' 275 ; קארוואחאל הצעיר, משפט II.
- 12 ראו: שם ; משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 278.
- 13 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 346.
- 14 במקור: "... y que ayunase un dia todo el dia sin comer desde la mañana hasta la
noche ..." ["... ביום אחד צם במשך כל היום מבלי לאכול מהבוקר עד הלילה
..."] ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48.
- 15 במקור: "... ayunavan por guarda de la dicha ley algunos ayunos en los dias de
la semana no comiendo desde la mañana hasta la noche salida las estrellas ..."
["... צמו למען קיום אותה תורה מספר צומות בימי השבוע בלי לאכול מהבוקר
עד הלילה לאחר צאת הכוכבים..."] ראו: שם, עמ' 82.
- 16 ראו עדותו של פדרו אנריקס, במקור: "... y les ha visto ayunar algunos ayunos
comenzando desde la mañana hasta la noche no comiendo en todo el dia y rezar
paseandose cruzados los brazos ... ראו: שם, עמ' 54.

- 17 במקור: "... ayunar algunos ayunos en guarda de la dha. [sic] ley de Moysen ... no comiendo en todo el dia y rezar psalmos." 38. עמ' 38.
- 18 להלן חלק מהעדויות בסוגיה זו: no ayunaban en la ley de Moysen y se acuerda el dia de la semana mas que no ayunaban todos juntos sino unas veces los unos y otras los otros comenzando el ayuno desde la mañana hasta la noche sin comer en todo el dia ..."] (נהגו) ... לצום (למען קיום) תורת משה ואינו זוכר באיזה יום בשבוע (צמו) אך (יודע ש) צמו לא כולם ביחד אלא פעמים אלה ופעמים אחרות – האחרים, והחלו את הצום בבוקר (והמשיכו) עד הלילה ולא אכלו במשך כל היום ..."] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 124. על פאטריס אנריקס לה פאיבה סופר שנהגה תמיד לצום בימי שני וחמישי: "y habiendo ayunado los jueves y lunes no comiendo en todo el dia ...". עמ' 45.
- פדרו אנריקס העיד שבביתו נהגו להתאסף ו" comiendo en todo el dia hasta la noche en guarda ... a veces los lunes a veces los jueves y otros dias ..."] וראיתי אותם צמים בלי לאכול במשך כל היום עד הלילה למען קיום (מצוות תורת משה) ... לפעמים בימי חמישי לפעמים בימי שני ובימים אחרים ..."]. ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 53. בפעם אחרת העיד ש"ayunaban por guarda ... algunos ayunos en los dias de en semana no comiendo ... hasta la noche salidas las estrellas ... unas veces lo ayunaban unos y otras – otros cada uno de por si sin juntarse todos para ayunarlos ..."] (כדי לקיים מצוות תורת משה) בימי השבוע בלי לאכול ... עד הלילה (אחרי) צאת הכוכבים ... פעמים צמו אחדים (ובימים אחרים) – האחרים כל אחד לעצמו בלי שיתאספו כולם כדי לצום (ביחד) ..."]. ראו: שם, עמ' 82. אחד העדים שהפלילו את פדרו אנריקס סיפר ש"ayunaba en guarda ... unas veces los domingos otras los lunes, el dho. P. enríquez les respondía que tambien el ayunaba algunos domingos y dias de entre semana y vió que cantaba el dho. P. enríquez psalmos ..."] שנהג לצום למען ... פעמים בימי ראשון ופעמים בימי שני, אותו פ. אנריקס נהג לענות לו שלפעמים הוא צם בימי ראשון ובימים אחרים של השבוע, ו(העד) ראה שאותו אנריקס נהג לשיר (בזמן שצם) מזמורים ..."]. (ההדגשות שלי). ראו: שם, עמ' 94.
- 19 פדרו אנריקס העיד ש"començando el ayuno desde la mañana hasta la noche sin comer en todo el dia y despues cenavan bien unas veces cosas de pescado y otras cosas de carne ..."] ואת הצום התחילו מהבוקר ועד הלילה מבלי לאכול כל היום ואחריו (נהגו) לאכול טוב לפעמים דגים ולפעמים בשר ..."] (ההדגשה שלי). ראו: שם, עמ' 52. אחיו דיאגו הוסיף: "...los dias que asi ayunaban tenían manteles y servilletas cuchillos y losa ... para éste efecto sin que sirviesen otros dias sino solamente los dichos dias de ayuno ..."] בימים שכן צמו השתמשו במפות ומפיות בסכינים וב(כלי) חרסין ... ורק למטרה זו

ולא נהגו להשתמש (בהם) בימים אחרים אלא אך ורק בימי צום [...]. ראו: שם, עמ' 82. עדויות דומות מצאתי ב־לה פאיבה, משפט, עמ' 124, 132.

20 במקור: "... quando la dha. persona dezía y se quedava a comer fuera de casa, el dicho P. enríquez le entendía muy bien ... y a este que le avía dicho no se tratase mas de aquella materia ni quisiese saber mas de ella. y la dha. cierta persona entendió que lo que el dho. Pedro enríquez le quizo decir era que cuando le ..." dezía que se quedava a comer fuera entendía que ayunava aquel día ...". וכשאותו אדם היה אומר והיה נשאר לאכול מחוץ לבית, אותו פ. אנריקס הבין זאת היטב ... ואת מי שאמר זאת לא שאל יותר בנושא זה, ולא רצה לדעת פרטים ואותו אדם מסוים הבין שפדרו אנריקס (הבין) שכאשר אומרים שנשארים לאכול בחוץ מתכוונים לצום באותו יום..." [ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 68.

21 ה־Virgen del Carmen.

22 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 71-72.

23 במקור: "Dijo: que éste ayunó diez días con el mismo Día Grande del Señor, viniendo de Zimapan a la dicha estancia, y como tiene confesado, un miercoles antes del dho. día comió éste en Octupa a medio día por poder ayunar el jueves y el viernes sin probar bocado ..." [אמר: שצם עשרה ימים כולל היום הגדול של האדון (יום הכיפורים), כשבא מסימאפאן אל אותה אחוזה, וכפי שהודה, יום רביעי אחד לפני אותו יום אכל באוקטופה בצהרים, כדי שיוכל לצום ביום חמישי וששי מבלי לטעום משהו ...] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 430. על פי עדות זו, אולי צם גם בראש השנה ובצום גדליהו. מאידך – כפי הנראה, הוא לא ידע על קיום חג ראש השנה ואין אפילו רמז ששמע על צום גדליהו. חוקר האינקוויזיציה טען כי ידוע לבית הדין שקארוואחאל הצעיר צם (מבוקר עד ערב) 8 ימים לפני יום הכיפורים, ואם זה נכון הרי שצם בצום גדליהו. ראו: שם, עמ' 431; אך אין זו הוכחה שידע על צום זה. בראשית המאה הי"ז (ולמען הדיוק החל משנת 1604) צמו רוב האנוסים ששרדו אחרי האוטו דה פה של 1596 ושל 1601 ושהו במה שמכונה "carcel perpetua" בצום גדליהו כי כך לימד אותם רואי דיאס ניאטו שצריך לעשות. ראו: אוכמני, עמ' 152-153.

24 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 139.

25 במקור: "... que el dicho Luis ... ayer jueves ayunó sin comer en todo el día hasta la noche, que comió pan y dos plántanos, y que antes de ponerse el sol, se bañó y lavó el cuerpo con el agua que les dan para beber desnudandose en cueros para el efecto, y le dijo que tambien había de ayunar hoy viernes y guardar mañana el sábado. שם, שם.

26 במקור: "... y se baña cada tercer día aunque los jueves es mas ordinario el bañarse, por el ayuno del viernes que los dichos ayunan por la guarda del sábado..." [נהג] להתרחץ כל יום שלישי אף־כי (בימי) חמישי היה מקובל יותר

- להתרחץ בגלל הצום של יום ששי שנהגו לצום למען שמירת השבת. [ראו: שם, עמ' 150. קטע זה הועתק ע"י לבלר האינוקוויזיציה מתיק משפטו של לואיס דיאס שהעיד נגד קארוואחאל ונגד אחרים.
- 27 עקרון זה נכון גם לגבי כל מעשיהם של האנוסים ולכן הודגשה הכוונה ליד כל מצווה שאנוס קיים או ליד כל הימנעות מקיום מצווה נוצרית.
- 28 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 59.
- 29 במקור: "en el mes de diciembre, por el dicho milagro hacen un ayuno que le llaman asará b'Tevet, que quiere decir en lengua castellana "en diez dias de la luna de Tevet", el cual se ayuna desde por la mañana hasta la noche salida la estrella en la forma de los demas ayunos" [בחודש דצמבר, בגלל אותו נס* צמים את צום העשרה בטבת, שפירושו בשפה הקסטיליאנית עשרה ימים בירח טבת, וצמים (אותו) מהבוקר עד הלילה עד צאת הכוכבים, כמו שצמים את יתר הצומות.]" [ראו: דיאגו דיאס, משפט; אוכמני, עמ' 264.
- * אין לדעת למה כוונתו באומרו אותו נס.
- 30 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 69; גוחמן-גולדברג, עמ' 147.
- 31 ראו: דיאגו דיאס, משפט; אוכמני, עמ' 267, 279.
- 32 ראו: שם, שם.
- 33 ראו: שם, עמ' 267.
- 34 ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 85.
- 35 ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214. ראו גם הרטום, ספר יהודית, פרק ח, פסוק ו; א. מ., כרך ג, עמ' 510-517 ערך: יהודית, ספר יהודית.
- 36 במקור: "... y el ayuno de Judic cuando quiso cortar la cabeça de Holofores y librar al pueblo de Bosteilia..." [וצום יהודית (כשזו) רצתה לחתוך את ראשו של אולופרנס (או הולופרנס) ולהציל (לשחרר?) את העם של בִּיטולואָה ...]. ראו: מוראלס, משפט, עמ' 70. ראו גם: הרטום, ספר יהודית, פרק ה, כ"ב-כ"ד.
- 37 במקור: "... y otro ayuno de Judic que dezían que duraría dos dias para aque (sic) asi como Dios havia librado a Judic y al pueblo de Israel de las manos del capitán Holofores cuando bivian en la ciudad de Bosteilia asi los librase de ofensa suya ..." [וצום נוסף של יהודית שנמשך שני ימים כדי שכשם שאלוהים שחרר (או: הציל) את יהודית ואת עם ישראל מידי הסרן אולופרנס, כשגרו בעיר ביטולואה, כך ישחרר אותם מפגיעה זו...]" [ראו: שם עמ' 81-82. על צום זה ראו גם: א. מ., כרך ו, עמ' 694.
- 38 ראו: ביינארט, אנוסים בספרד, עמ' 426.
- 39 ראו על צום זה במאה הט"ו: שם, עמ' 426; הנ"ל, הרירה, עמ' 62. על המאה הט"ז ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223, 329, 377, 449; לה פאיבה, משפט, 53-54, 58, 72-73, 93; אוכמני, עמ' 259, 264. על המאה הי"ז ראו:

- קפלן, מנצרות, עמ' 30; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 83-84; הנ"ל, איבריות, עמ' 478; פרודיאן, עמ' 167-168; ליבמן, היהודים, עמ' 70-71, 237.
- 40 ראו: שם, עמ' 70.
- 41 פדרו דה פונסקה, נוטריון ואחראי על החרמת רכוש העצורים והנאשמים ע"י האינקוויזיציה, מסר בעדותו שהוא הסתתר ליד דלת תא המעצר של לואיס דה קארוואחאל הצעיר ושמע מה שלואיס אמר לחברו לתא. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 162. מאריאנה העידה גם היא שמשפחתה קיימה את תענית אסתר, אך אינה זוכרת מתי חל צום זה. ראו: מוראלס, משפט עמ' 81.
- 42 זה היה גם התאריך המקובל ע"י האנוסים בספרד ובפורטוגל. רות טוען כי בדרך כלל היו עורכים את הצום "ביום מילוי הלבנה בחודש פברואר, חודש ימים לפני חג הפסח". ראו: רות, תולדות, עמ' 134, אך אנוסים נהגו לצום תענית זו גם בחודש מרץ. ראו: כהן מרטיר, עמ' 206-208. הבדלים אלו נגרמו מהסיבה שלאנוסי ספרד החדשה, בדומה לאנוסים שחיו בספרד ובפורטוגל, לא היה לוח שנה עברי ולכן קביעת הצומות, החגים והמועדים נעשתה, אולי, ע"פ זיכרונות מעורפלים מהעבר או בשילוב של הלוח הנוצרי עם התאריך העברי. ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 80. רות טוען שהאנוסים עשו את לוח השמש בסיס לחישובי חודשי הירח. ראו: רות, תולדות, עמ' 130-131.
- 43 מעדותו של פדרו דה פונסקה: "... y el ayuno de tres días de la Reina Esther que cae a catorce de Febrero, y que algunos lo ayunaban todos los tres días y que el que los ayunaba era mas angel que hombre humano". ["... והצום של שלושה ימים של המלכה אסתר שחל בארבעה עשר בפברואר, וש אחדים צמים את כל שלושת הימים ומי שכך צם היה יותר מלאך מאשר בן אנוש".] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 166. ראו גם: לה פאיבה, משפט, עמ' 53-54, 72, 73, 93; מוראלס, משפט, עמ' 70, 81. השוו: אוכמני, עמ' 259, 264, 273.
- 44 במקור: "... ayunando tres dias continuos y comiendo una vez cada dia a la noche ..." ["... צמים ברציפות בכל שלושת הימים ושוברים את הצום פעם אחת כל יום בלילה..."] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 81.
- 45 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 68.
- 46 על תענית אסתר בקהילות יהודיות באותה תקופה אפשר ללמוד מהתיאור שדיאגו דיאס מסר לחוקריו על חיי הדת בקהילת פרארה: "... y se ayuna desde la mañana hasta la noche salida la estrella y aunque la reina Esther ayunó sin comer tres días, en la dicha judería de Ferrara y en otras judarías ... no se ayuna mas de un día." ["... וצמים מהבוקר עד הלילה עם צאת הכוכב, ואף על פי שהמלכה אסתר צמה בלי לאכול שלושה ימים, בקהילת פרארה ובקהילות אחרות ... לא צמים יותר מיום אחד."]. (ההדגשה שלי). ראו: דיאגו דיאס, משפט; אוכמני, עמ' 279. ראו גם: שם, עמ' 250, 264, 273.

- 47 במקור: "... en memoria aver perdonado el rey Azzuero a ynstancia de la reyna . Esther su mujer al pueblo de Israel y librandole de la indignación de Aman ..." ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72.
- 48 במקור: "... perdón que el rey Asuero hizo a Mardocheo y libramiento del pueblo de Israel de la nesse [sic] y traición de Aman ..." קארוואחאל הצעיר, עמ' 223. באומרו (קארוואחאל הצעיר) את המילה Nesse, התכוון, אולי, ל"נס".
- 49 במקור: "... y el de tres dias que ayunó la reyna Ester para alcanzar la gracia de rey Azzuero ... y librar al pueblo de los Judaicos...". ראו: מוראלס, משפט, עמ' 70.
- 50 ראו: שם, עמ' 81.
- 51 ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214. שתי תפילות כאלו (שהתפללו אותן בימי צום בכלל ובתענית אסתר ויום וביום הכיפורים בפרט) מובאות כנספח ה.
- 52 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II, משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 329.
- 53 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72.
- 54 ראו: שם, שם.
- 55 במקור: "ayunando tres dias continuos y comiendo una vez cada dia a la noche huevos y pescado y carne y queso ..." ראו: מוראלס, משפט, עמ' 81.
- 56 במקור: "... y cenaban las noches de los dhos. (dichos) tres dias cosas de pescado y fruta y empanadas ..." ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72.
- 57 ראו: שם, עמ' 54.
- 58 במקור: "... ayunaron alli ... el ayuno de la Reina Esther, que duró tres días, y todos se juntaban de noche a cenar en casa del dicho Manuel de Lucena, no comiendo en todo el día, como no comían, y cada día de los tres leían las dichas oraciones y Deuteronomio y historias de Esdras que este tenía en romance ..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 329. על מקרה דומה ראו: אוכמני, עמ' 273.
- 59 מעדותו של מנואל דה לוסנה (במקור): "... y después deauer [sic] (de aver) acabado de cenar trataban de la ley de Moissen y de la memoria en que se hacían los dhos. ayunos leyendo unas bezes Luis de carvajal y otras Balthazar... en un libro pequeño en que avia oraciones y psalmos que entiende les dejo el Licen^{do} [licenciado] Morales y tambien leya el dicho Luis de Carvajal en ... el librito pequeño escrito de su mano en latin las prophessias de Esdras tratando de la venida del Messias al qual estos ... esperaban ..." ארוחת הערב (הכוונה לארוחה השוברת את הצום) דנו בתורת משה ומדוע מקיימים אותם צומות וקראו, לפעמים לואיס דה קארוואחאל ולפעמים בלטאסאר רודריגס, מספרון קטן של תפילות ומזמורים, שלפי ידיעתו (של המעיד, כתב/ליקט?) אותו ליסנסיאדו מוראלס וגם אותו לואיס דה קארוואחאל (נהג)

לקרוא ... מספרון קטן כתוב בכתב ידו בשפה הלטינית, את הנבואות של עזרא (הרביעי) שדנו בביאת המשיח שהם ... מחכים (לו) ..."] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 72. בכתב האישום של לה פאיבה בתיקה, הכניסו האינקוויזטורים את עדותה של קטלינה אנריקס אשת מנואל דה לוסנה: "... y todos se juntaban de noche a cenar en la dicha cassa no comiendo en todos tres dias hasta la noche y cada dia de los tres leyan las dhas. [sic] oraciones y Deuteronomio y historias de Esdras que cierta persona tenía en romance unas vezes yendo todas las dhas. personas excepta dos a cassa de la persona que tenía las dhas. historias en romance a oyr lo que se leya otras viniendo todas las ... personas a casa de la dha. Persona en cuya casa se ayunó el dho. Ayuno de la Reyna Hester [sic] a leer las dhas. oraciones y Deuteronomio y historias de Esdras ..." וכולם ...] "התאספו באותו בית בלילה לסעוד (הארוחה המפסקת), ולא אכלו בכל שלושת הימים עד הלילה, ובכל יום משלושת הימים התפללו אותן תפילות וקראו בספר דברים ... ובספר עזרא בשפת רומנסה, שאדם מסוים החזיק ולפעמים, כל אותם האנשים (ששמותיהם) הוזכרו, למעט שניים הלכו לביתו של אותו אדם שבביתו צמו את צום המלכה אסתר, ולהתפלל אותן תפילות ומספר דברים ותולדות עזרא..." ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 93. ראו גם עדותו של דיאגו אנריקס שבאותו תיק: "... y unas beses [sic] Balthazar Rodriguez y otras Luis de Carvajal leyan en una Biblia oraciones y autoridades del Deuteronomio y prophecias de Esdras oyendo las este ..." ראו: שם, עמ' 95. מעדות זו אנו למדים שהמקריאים היו קארוואחאל הצעיר ואחיו בלטאסאר.

60 במקור: "... los tres dias leyan las dhas. oraciones en romance ..." ראו: שם, עמ' 57.

61 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 70.

62 ראו: הרטום, תוספות למגילת אסתר ג/11-24, מהספרים החיצוניים, כתובים אחרונים בפירוש ש. הרטום, הוצ' יבנה, 1967, עמ' 52-53.

63 ראו: רות, תולדות, עמ' 133. תפילה זו מובאת בנספח מס' ד.

64 ראו לעיל, בפרק ד, הערה מס' 101.

65 "שבעת מזמורי הכפרה" הם מזמורים שהכומר המוודה מטיל לעיתים על מתוודים לשם כפרת עוונותיהם, ומבחינה זו תמיד יכלו אנוסים לטעון שהם מקיימים מצווה נוצרית. המזמורים לקוחים מספר תהילים פרקים: ו, שכלול גם בתפילת תחנון, ל"ב, ל"ח, נ"א, ק"ב, ק"ל, שאומרים אותם פרקים גם בשבת לאחר תפילת מנחה, בסליחות ובימים הנוראים, ומזמור קמ"ג. את מזמורי הכפרה נהגו אנוסים בספרד לומר גם במאה הט"ו. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 206-207.

66 אין בכך חידוש. כך האמינו וכך נהגו האנוסים כולם לפני הגירוש ואחריו. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 214-215; סלושץ, עמ' 123; אסף, עמ' 154. אנוסי פרו במאות הט"ז והי"ז אמרו על צום יום הכיפורים ש-"en la ley de Moisen hasta

- "los perros y gatos ayunan en esta festividad" [ע"פ תורת משה אפילו הכלבים והחתולים צמים בחג זה"] ראו: פרודיאן, עמ' 165.
- 67 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 63; מוראלס, משפט, עמ' 72, 80, 84; לה פאיבה, משפט, עמ' 90.
- 68 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 69. לגבי המאה הי"ז (בספרד החדשה) ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 83-84; הנ"ל, איבריות, עמ' 478.
- 69 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 203, וגם 131; מוראלס, משפט, עמ' 64; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 75, 96; לה פאיבה, משפט, עמ' 43, 45, 46.
- 70 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 203.
- 71 ראו: שם, עמ' 463. כך נקרא החג גם בפרו, לפחות במאה הי"ז. ראו: פרודיאן, עמ' 164.
- 72 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 463.
- 73 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 48.
- 74 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 222, 269.
- 75 במקור: "... y que en particular aquel día grande que llamaban del perdón y penitencia, tambien lo llamaban de limpieza en cuya significación se bañaban los cuerpos y cortaban las uñas ..." [ובמיוחד באותו יום גדול, שכינו אותו (יום) של הסליחה והתשובה, כינו גם יום של הניקיון, ובגלל משמעותו (נהגו) לרחוץ את כל גופם ולגזור את ציפורניהם ...]. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 105.
- 76 פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה שמוראלס ציווה להתרחץ ולגזור ציפורנים בערב יום הכיפורים. ראו: מוראלס, משפט, עמ' 64.
- 77 קארוואחאל הצעיר העיד במשפטו הראשון שיום הכיפורים חל בעשרה בספטמבר; במקור: "... el cual caía a los diez de septiembre..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 48. ראו גם עמ' 63, 98. במשפטו השני טען כי יום הכיפורים חל בעשירי למולד בחודש ספטמבר. במקור: "... en diez días de la luna del mes de septiembre..." (ההדגשות שלי). ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 222. כך טען גם חברו מנואל דה לוסנה. ראו: שם, עמ' 130. כך גם בכתב האישום במשפט השני של קארוואחאל הצעיר. ראו: שם, עמ' 269. ראו גם עדותה של לאונור אחותו, שם, עמ' 302. ראו גם: לה פאיבה, משפט עמ' 45, 117. היו גם אחרים שבעדותם ציינו שיום הכיפורים חל בספטמבר, מבלי לציין תאריך מדויק. עד כזה היה אנטוניו לופס כי אמר: "...y guardado el día Grande del Señor este Setiembre ..." ראו: שם, עמ' 80, ראו וגם, עמ' 45. ראו גם: מוראלס, משפט, עמ' 70.
- 78 במקור: "...que este septiembre pasado hizo un año, y como había yerro en el saber cuando era, dijo la dicha Constanza Rodríguez haber leído ... que en el día que entraba la luna, era el punto desde adonde se había de contar la luna nueva,

- ..."] de que éste echó de ver que había yerro de veinte y dos horas ... באותו ספטמבר מלפני שנה טעו לגבי תחילת המולד, אמרה אז אותה קונסטאנסה רודריגס שהיא קראה ... כי בלילה שבו הירח (החדש) מופיע (הכוונה – הירח החדש יופיע לאחר הימים שבהם לא ראו כלל ירח), יש להתחיל את הספירה (של עשרת הימים), ואז הסיק (לואיס דה קארוואחאל הצעיר) שהם טעו בעשרים ושתיים שעות..."]. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 341; ראו גם: אוכמני, עמ' 234.
- 79 במקור: "... y por no estar cierto en cual de los dos días de los tres caía, por no errar ... ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 229.
- 80 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 96, 97.
- 81 במקור: "... para lo cual se lavaba y bañaba primero por entrar limpio en la guarda y ayuno del dicho día grande ..." להגך) להתרחץ ולהתקלח תחילה, כדי להיכנס טהור ולקיים בכך את (מצוות) הצום של אותו יום גדול..."] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 269. השוו: ביבלניק, איבריות, עמ' 478.
- 82 במקור: "... en cuya significación se bañaban los cuerpos y cortaban las uñas ..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 105. ראו גם: לעיל, הערה 76.
- 83 במקור: "... que viniendo de Simapan ... guardó y ayunó el día grande ... para el cual se bañó primero en un arroyo ..." וכשבא מסימאפאן ... שמר וצם ביום הגדול ... למענו התרחץ תחילה בנחל ..."] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 229. על מקרה דומה ראו: שם, עמ' 425.
- 84 אנה לופס העידה ש: "... y todos estaban con vestidos linpios por la fiesta del dicho día grande ..." הגדול ..."]. ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 90.
- 85 גם בהיותם בדרכים נהגו להדליק נר או נרות. מנואל דה לוסנה סיפר בעדותו כי הוא שלח נרות (candelas) ללואיס דה קארוואחאל הצעיר ששהה בדרכים. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 230.
- 86 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 111.
- 87 קטלינה דה קארוואחאל רמזה בעדותה על קיום ארוחה מפסקת, אך על הארוחה שמסיימת את הצום העידה בפירוט: "... ayunaron y guardaron ... el ayuno que llamavan del dia Grande no comiendo desde la tarde antes, que merendavan, hasta el dho. dia Grande a la noche que cenavan pescado huevos queso y no carne ..."] קיימו וצמו את הצום המכונה בפיהם (צום) היום הגדול, ולא אכלו מצוהרי היום שלפני (שאז) נהגו לסעוד (ארוחה מפסקת?) עד ליום המחרת, עד הלילה (של) היום הגדול, ואז אכלו דגים, ביצים, גבינה אך לא בשר ..."] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 72. ראו גם: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי

קארוואחאל הצעיר, עמ' 230, 302. אנה לופס הוסיפה שאת הארוחה המסיימת את הצום בישרו יום קודם לכן, בערב החג, כדי לא לחלל את החג: "...y no comiendo nada hasta la noche del dho. Dia Grande la cena que se havra guisado el dia antes y no en el dicho dia Grande por no quebrantar su fiesta ...". פאיבה, משפט, עמ' 90.

88 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 73.

89 במקור: "... y había que ayunar sin comer en todo el día hasta la noche cerrada que podían comer carne o lo que quisiesen ..." [יש לצום ולא לאכול במשך כל היום עד הלילה ממש, (שרק אז) מותר להם לאכול בשר או כל דבר שירצו ...] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט קארוואחאל הצעיר, עמ' 48-49.

90 עדותו של פדרו אנריקס (במקור): "... ayuno y guardo el ... dia Grande ... en compania de su madre y Clara enriquez y Justa mendez ... Constanza rodriguez y Felipa lopez, Diego enriquez ..." [צם וקיים ... את היום הגדול ביחד עם אמו וקלארה אנריקס, חוסטה מנדס ... קונסטאנסה רודריגס ופליפה לופס, דיאגו אנריקס...] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 46; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 75. גם אנה לופס העידה עדות דומה: "... en compania de Catalina enriquez mujer del dho. Manuel de Lucena y de su madre Beatriz enriquez la Payba, Clara enriquez y su hija Justa mendez, Constanza rodriguez ..." [ביחד עם קטלינה אנריקס אשת מנואל דה לוסנה ושל אמה באטריס אנריקס לה פאיבה, קלארה אנריקס ובתה חוסטה מנדס, קונסטאנסה רודריגס ...] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 90.

91 קארוואחאל הצעיר העיד שהוא נהג לצום את צום יום הכיפורים במשך 24 שעות וכמובן לא שתה כל אותה יממה מכיוון שזו המסורת של היהודים כי כך ציווה אלוהים לנהוג ביום זה; במקור: "... porque es tradición de los Judíos que el día que se ayuna no se ha de beber por haber mandado Dios en el ayuno del Día Grande del Señor que no se bebiese ..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 229.

92 ראו: ליבמן, מואר, עמ' 42. ראו גם: אוכמני, עמ' 60.

93 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 205-206.

94 לימה בירת פרו נקראה אז "Los Reyes"

95 ראו: פרודיאן, עמ' 165. בעדות זו יש אישור נוסף שלא היה איסור על אכילת בשר.

96 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 302-303; אוכמני עמ' 239..

97 במקור: "... y no cantó aquel día cántico ninguno por no ser día de eso..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 303.

98 יתכן שזו הייתה אדרת שיער גסה שלבשוה על הבשר ממש, ואם כן, היה זה לבוש לא נוח ולא נעים, ויכול להיות שלבשו בגד כזה כדי "לייסר את בשרם" כדברי

- קארוואחאל הצעיר, כאקט של כפרת עוונות, או, אולי בהשפעת מנהגיהם של הנוצרים.
- 99 במקור: "por mas penitencia" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 303.
- 100 ראו לעיל הערה 65.
- 101 במקור: "de penitencia" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 303; קארוואחאל הצעיר, משפט II. באותו עניין אמר דיאגו אנריקס במשפטו: "...abia aiunado el dia Grande que llaman los Judíos dia de perdon y penitencia porque en ese se perdonan los pecados ..." [צם ביום הגדול שהיהודים מכנים יום הסליחה והכפרה כי בו נסלחים העוונות ...] ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 157.
- 102 ראו: תהילים, ו/2: "יהוה אל באפך תוכיחנו".
- 103 ראו: שמואל ב, פרק כ"ד; דברי הימים א, פרק כ"א.
- 104 ראו: תהילים ו/3: "חנני יהוה...", או אולי הכוונה לפרק נ"א, "חנני אלוהים בחסדך". מזמור נ"א עוסק בתפילת דוד אחרי שנתן הוכיח אותו. גם מזמור זה הוא אחד משבעת מזמורי הכפרה. ראו לעיל, הערה 65.
- 105 ראו: שמואל ב, פרקים י"א-י"ב; תהילים נ"א.
- 106 במקור: "... y rezaron otras muchas oraciones que sería largo de contar ..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 303; אוכמני, עמ' 240.
- 107 במקור: "... siempre con grandísimo miedo ..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 302.
- 108 במקור: "... rezando ... psalmos de misericordia pidiendo perdon de sus pecados ..." a Dios y confesandolos asi solo pecado por pecado ... מזמורי סליחה ובקשנו מאלוהים כפרה על עוונותינו והתוודינו על כל חטא וחטא ... ראו: מוראלס, משפט, עמ' 45. ייתכן שדרך הוידוי המתוארת כאן הושפעה מהוידוי הנוצרי לפני כומר מוודה; אך מכיוון שוידוי קתולי לא היה מקובל עליהם, הדגישה קטלינה שמתוודים לפני אלוהים.
- 109 ראו: שם, עמ' 72. גם מאריאנה דה קארוואחאל העידה עדות דומה, (במקור): "... y veia como se confesavan ... pecado por pecado en Panuco dentro de un aposento diziendo Señor perdoname que murmure que hable, etc ... y asi yvan diziendo con ellas esta y sus hermanas ..." [וראיתי איך התוודו ... (על כל) חטא וחטא (כשהיינו) בפאנוקו בחדר וביקשו (כל אחד לעצמו) 'אלוהים סלח על לחישותיי ודברי, וכו' ... וכך אמרתי אני ואחיותיי ...] ראו: שם, עמ' 84.
- 110 למעט שעות השינה.
- 111 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 74.
- 112 אין בכך חידוש. מסורת זו נהוגה הייתה בספרד ובפורטוגל במאה הט"ו והם המשיכו בה. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 197.
- 113 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 74.
- 114 ראו: הנ"ל, מואר, עמ' 46.

115 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 96-97.

116 ראו: שמות, כ/5.

117 ראו: שם, כ/6.

פרק ז:

טקסי מעבר

1. ברית מילה:

אין לך הוכחה בלתי ניתנת להכחשה להשתייכות אדם לעם היהודי כמו ברית מילה, ולכן קיומה של מצווה זו היה כרוך בסכנת נפשות ממש וזו הסיבה שבדרך כלל הוכרחו לוותר עליה¹, ובמשך הזמן נשתכחה מצווה זו כמעט כליל.

אך בכל זאת נמצאו אנוסים בספרד ובפורטוגל שמלו את בניהם הרכים בהיותם בני שמונה ימים, ומקצתם מלו את עצמם, בידיהם, בהיותם מבוגרים. שלמה בן וירגה מציין זאת במפורש². גם שלמה מולכו מל את עצמו³.

אנוסים נימולים נמצאו גם בספרד החדשה, במיוחד בשנות ה-30-40 של המאה הט"ז. פרנסיסקו מיליאן היה נימול⁴. גם חואן פֶרנָקו, שבשנת 1536 נאסר ונשפט בעוון כישוף, נתגלה כנימול וכמתייהד. הוא אמנם הכחיש שקיים את מצוות המילה, ותרץ את עובדת היותו נימול בכך שנאלץ לעבור ניתוח בגלל מחלת העגבת. הוא טען, שגלב מפוארטו ריקו כרת את בשר עורלתו כדי להקל על המכאובים שמחלה זו גרמה לו. הוא טען שנדבק במחלה זו משפחה אינדיאנית⁵. המקרה המשונה ביותר שבית הדין האינקוויזיציוני טיפל בו קשור בשמו של חואן דה פֶאָסָה, שנאשם בשנת 1540 כי התייהד ומל ילדים אינדיאנים בציפורניו!⁶. אין לדעת איך להתייחס לסיפור מוזר זה.

כפי הנראה נהגו בספרד החדשה כפי שנהגו בספרד ובפורטוגל, ובדרך כלל לא הקפידו בקיום מצוות המילה; בשנות ה-80 של המאה הט"ז לא ידעו כלל על קיומה. לואיס דה קארוואחאל כתב בזיכרונותיו שעל מצווה זו נודע לו במקרה, לאחר שהגיע לידיו תנ"ך בלטינית שהוא קנה תמורת ששה פֶסוֹס מידי כומר; וכשקרא בספר בראשית פרק י"ז גילה את המצווה ואת משמעותה⁷. ראוי לציין שאירוע זה התרחש לאחר שאביו נפטר, כלומר לאחר שאביו לימד אותו כל מה שידע הוא עצמו על תורת משה, וידע זה לא כלל את מצוות המילה. קארוואחאל הצעיר מתאר בזיכרונותיו שרק אז, מתוך דבקות באמונתו, החליט למול את עצמו. אירוע זה הונצח על ידו בתיאור מרגש בזיכרונותיו, וראוי תיאור זה שיובא בשלמותו⁸: "כשהחל להתעמק ב'תנ"ך הקדוש'⁹ שרכש מהכומר, על מנת להפיג את בדידותו הרבה אחרי מות אביו, הגיע לפרק י"ז בספר בראשית וקרא על מצוות המילה 'שציווה האדון את אברהם אבינו הקדוש'¹⁰, ובמיוחד התרשם מהמילים ש'מי שלא ימול יימחק שמו מספר החיים'¹¹, ואז 'נתקף בפחד גדול' והחליט לקיים את המצווה מיד. הוא הניח את הספר הקדוש בפרוודור שבביתו,

במקום שבו ישב וקרא, ונטל זוג מִסְפָּרִים, שלצערו היו קהות, ורץ עד לגדת הנהר פֶּאֱנוֹקוּ בהחלטה נחושה לגרום לכך שייכתב בספר החיים על ידי זה 'שיחרוט בבשרו את סימן הברית'. אז כרת את רוב העורלה, אך לא את כולה באשמת המספרים הקהות. עובדה זו לא הטרידה אותו כי הוא היה משוכנע שאלוהים יקל ויקבל את מעשהו כרצוי".

אך תיאור זה מחוויר לעומת התיאור הדרמטי והמרגש לא פחות על קורות אחיו בלטאסאר, שגם הוא לא ידע על מצוות המילה עד ששמע עליה מפי לואיס הצעיר והחליט גם הוא למול את עצמו. בלטאסאר עשה זאת בתנאים קשים ביותר, תוך סיכון חייו. את המעשה הנציח לואיס הצעיר בזיכרונותיו¹²: "אחיו, המבוגר ממנו, בלטאסאר, הביע רצונו העז למול את בשר עורלתו. הוא חזר על רצונו זה בחג הפסח ואז החליטו שני האחים לפעול. הם שכרו תער מַגְלָב. בלטאסאר כרע על ברכיו וכרת את עורלתו, ופצע את עצמו קשה. למרות הכאב הגדול והחד, ולמרות הדם שזרם מהפצע, פצחו שני האחים בשירה ממזמורי תהילים¹³; בכך הם רצו לקדש את המעשה ולהגישו קרבן לאלוהים. מכיוון שהדם המשיך לזרום מהפצע הפתוח נאלצו שניהם לסור לבית ששכר אחד מבני משפחתם מחוץ לעיר¹⁴, עד שהפצע יירפא".

אך בעל הבית, שהיה דודם, כפי הנראה מומר אמיתי או אנוס שפחד מאד, ראה באחד החדרים חתיכות בד ספוגות בדם, ונבהל מאד. גם שני האחים נבהלו, לא מהפציעה, אלא מתגובתו האפשרית של הדוד, כי לא סמכו עליו. הם סיפרו לו שדם זה פרץ מפצעים שגרמו לעצמם בהצליפם את גופם לשם סגפנות וכפרת עוונות, כי הרי הייתה זו תקופת הצום, הקוארסמה¹⁵. כך הפיסו את דעתו, אך עדיין לא נפתרה בעיית הפציעה.

איכשהו נודע הדבר לאחותו של דוד זה, שהייתה מתייהדת נאמנה וְנִהְגָה להקפיד בקיום מצוות תורת משה. היא מיד ניגשה אליהם כדי לסייע לפצוע, וסיוע זה הגיע ממש בזמן, כי לואיס הצעיר, שלא ידע כיצד לעצור את הדימום, הסתבך בריפוי כושל וגם הצליח לעורר את חשדותיו של שכן. והמעשה שהיה כך היה: לואיס ביקש לעצור את זרימת הדם באמצעות יין ומלח, אך "טיפול" זה הגביר את ייסורי אחיו ולא עצר את הדימום הקשה. מעט המלח שהיה ברשותם אזל, ובלית ברירה, ניגש לואיס אל אותו שכן וביקש ממנו מעט מלח. לחרדתו תבע השכן מלואיס לאפשר לו לטפל בפצע. בקושי רב הצליח לואיס הצעיר לשכנע אותו שאין בכך כל צורך. כשהגיעה הדודה החליטו כולם לעבור לביתה, כי הבית שבו שהו הפך למסוכן. הם התגנבו לבית הדודה כשהפצוע שותת דם. בבית זה נאלץ בלטאסאר לשהות זמן ממושך, כי הפציעה הייתה מסוכנת וייסוריו היו רבים. "אך גם ייסורים אלה התקבלו באהבה, ככפרה על חטאיו בעבר"¹⁶. אכן, תיאור מרגש של מסירות נפש ונכונות לקדש שם שמים.

אלא שתיאור זה מעורר כמה שאלות ותמיהות: אם לא היה להם מושג על קיום מצוות המילה (עד אז), ממה ומדוע נבהל הדוד בראותו את פיסות הבד הספוגות בדם? מדוע חששו האחים מנכונות השכן לטפל בפצוע? מדוע הדודה שלהם מצאה לנכון להגיע אליהם בהיחבא, להוציאם משם בסתר ולהסתירם בביתה? אפשרות אחת היא – שאולי בכל זאת היה להם ידע מסוים לגבי ברית המילה; אך סביר יותר להניח שכל התנהגותם נבעה מהצורך לנהוג בזהירות בסביבה שבה חיו.

אין לפקפק בכך, כי מאז שאנוסי ספרד החדשה למדו מפיו של לואיס הצעיר על מצוות תורת משה – ומצוות המילה ומשמעותה התבהרה להם – לפחות חלק מהם החלו לקיימה; אך תיקי האינקוויזיציה מהתקופה אינם מסייעים לנו בבירור השאלה באיזו מידה נהגו לקיימה ומה הייתה מידת השכיחות של הכנסת ילדים רכים בבריתו של אברהם אבינו. חוקרי האינקוויזיציה לא טרחו כלל לבדוק את החשודים והנאשמים אם נימולים הם. לואיס הצעיר מל את עצמו לפני משפטו הראשון, ובתיק משפטו הראשון אין כלל איזכור לאשמה כזו. כך גם במשפטו השני, למרות העובדה שבידי האינקוויזיטורים היה כתב היד של זיכרונותיו, והוא עצמו סיפר בעדותו המפורטת שהוא נימול. כל זה לא עורר עניין אצל החוקרים ולא ערכו לו בדיקה רפואית כמקובל בספרד. למעט משפט או שנים בפסק הדין נגדו על ביצוע עברה זו (בין כל העבירות שיוחסו לו) ועל טענתו שהמילה נחשבת על ידו "פטבילה האמיתית אותה ציווה ה' את אברהם"¹⁷ – אין התייחסות נוספת. העיקר מבחינתם היה, כפי הנראה, הכפירה הנוספת בעקרון נוצרי, אך לא קיום מצווה נוספת של תורת משה.

ב-"Sumario de las Relaciones Oficiales de la Fe" שמביא ליבמן בספרו¹⁸, מתעודה שבארכיון במכסיקו, לא צוינה בין עבירותיו של קארוואחאל הצעיר עובדת היותו נימול¹⁹.

ליבמן טוען שהאינקוויזיציה נהגה, בדרך כלל, להטיל על שלושה רופאים לבדוק נאשמים אם הם נימולים, ובדיקה זו שימשה כהוכחה לאשמתם; אך בפועל, בספרד החדשה במאה ה־16, לא ייחסו האינקוויזיטורים משקל רב לבדיקה זו. ליבמן מבסס טענתו על עיון במאה תיקים שנבחרו על ידו באקראי, מהם מחציתם של נימולים ומחציתם של כאלה שעובדה זו לא צוינה כלל בתיקם וייתכן שלא נימולו. כולם זכו לאותו יחס בחקירות, בפסק הדין ובגזר הדין²⁰, ללא הבחנה בין נימולים לאחרים. אך ראוי לציין שלפחות במאה ה־17 נבדקו מספר לא מבוטל של גברים ע"י רופאים מטעם האינקוויזיציה, ואלה כתבו בדוחות שלהם מהם מצאו "סימן בגודל של עדשה" שנתפרש כברית מילה. אך מאד יתכן שמדובר בדקירת עורלה. בדרך זו נקטו מקיימי מצווה זו שרצו לשאת את סימן הברית. היו גם רבים נוספים שנבדקו ולא נמצא אצלם כל סימן²¹.

יתר על כן: באותו "Sumario" אין בכלל התייחסות לנימולים עד האוטו דה פה של שנת 1635, שבו הופיע אנוס אחד שצוין שהוא נימול. אך ברשימה של הנידונים שיצאו באוטו של שנת 1646 מופיעים שמותיהם של עשרה אנוסים שנשאו את סימן הברית, ועוד עשרים ושלושה אנוסים שלגביהם אין רישום שהיו נימולים או שנשאו את אות הברית. מכל האמור ניתן אולי ללמוד שהאינקוויזטורים לא ייחסו חשיבות מרובה למילה, לפחות עד שנת 1646, לכן ייתכן שזו הסיבה, שלא טרחו עד אז לציין בכתבי האישום ובפסקי הדין של אנוסים, אם הם היו נימולים או לא.

חשוב לציין שבין נידוני האוטו של שנת 1646 הופיעו כבר ילידי ספרד החדשה. חשובה היא רשימת הנידונים בני חמישים ומעלה, כי אלה נולדו בסוף המאה הט"ז. ביניהם הופיע אחד בשם פדרו דה אספינה (Pedro de Espina), בן חמישים, נימול. עובדה זו מצביעה על האפשרות הסבירה שאנוס זה נימול בספרד החדשה בסוף המאה הט"ז, אם נצא מן ההנחה שמלו אותו בהיותו בן שבעה ימים או בסמוך לכך. אפשר להניח שהוא לא היה היחיד.

מותר גם להניח כי ההתרחבות המסוימת של הנוהג למול תינוקות החל מסוף המאה הט"ז במדינה זו נבע לא רק מידיעת המצווה, שנתגלתה להם לאחר קריאה בחומש, אלא גם מהעובדה שהיגרו אז לשם אנוסים או יהודים שהתחזו כנוצרים. אלה הגיעו ממקומות כמו איטליה²², מרוקו, סלוניקי, שביניהם היו נימולים לא מעטים, ושלמדו שם איך ומדוע יש לקיים את מצוות המילה. זו גם התקופה שכפי הנראה אולי הגיע לשם חיבורו של שלמה בן וירגה, "שבט יהודה" בתרגומו לספרדית (La Vara de Judha)²³. בחיבור זה יש התייחסות מפורשת לבעיית המילה²⁴.

2. מנהגי נישואין:

רוב ידיעותינו על מנהגי הנישואין בספרד החדשה מתייחסות למאה הי"ז²⁵ ואילו על המאה הט"ז ידיעותינו קלושות ביותר, והמעט הידוע עוסק בתקופה של סוף המאה ולא לפני כן. אך אין ספק שגם במאה הט"ז ביקשו האנוסים בספרד החדשה להשיא את בנותיהם ובניהם לבני ברית, כלומר לקיים נישואין אנדוגמיים²⁶. רמז ברור למגמה זו מצוי בתיאור שהשאיר קארוואחאל הצעיר על קורות שתים מאחיותיו²⁷. קארוואחאל משיח לפי תומו איך דודו, המושל קארוואחאל, נהג לשלוח קצינים נוצרים ותיקים²⁸ לביתם כדי שיכירו את אחיותיו הצעירות והרווקות, ויבקשו את ידן. נוהג זה היה למורת רוחו של האב, בעודו בחיים, כי הוא ידע שאין להשיא בנות אנוסים לנוצרים ממוצא נוצרי ותיק, ולמורת רוח כל המשפחה גם לאחר שהאב נפטר²⁹.

ראוי לציין שהמצב הכלכלי של המשפחה כולה, ושל הבנות הרווקות במיוחד, הורע מאד לאחר מות האב. כולם סבלו מעוני ומחסור, והנשים הצעירות התהלכו יחפות, ומלבושם לא היה הולם³⁰. אך למרות המצב הקשה השתדלו האחיות להרחיק מעליהן בנימוס את המחזרים הגויים שדודם הרבה לשלוח, מתוך דאגה כנה למצבן ולגורלן.

רמז נוסף מצוי בעדותו של פדרו אנריקס בתיק משפטו. הוא סיפר לחוקריו שדודתו קלארה אנריקס שלחה את בנה גבריאל לנהל משא ומתן עם אדם בשם קרדוסו (Cardoso), ממוצא פורטוגלי, על מנת להשיא לו את העלמה חוסטה מנדס לְאֶשָּׁה. קרדוסו זה הצהיר שהוא נוצרי חדש, והכוונה לאנוס המקיים את מצוות תורת משה³¹. נראה כי עובדה זו עניינה במיוחד את משפחת הכלה, אך הם לא הסתפקו בבירורים שעשו והתייעצו עם לואיס דה קארוואחאל הצעיר, שהיה כבר המדריך הרוחני שלהם, אם השידוך נראה לו. עובדה זו מתבררת מדברי לואיס עצמו. במשפטו השני הוא העיד, בין היתר, כי ידוע לו שהרננדו קרדוסו הוא יהודי שרצה להשתדך עם חוסטה מנדס, ואם הכלה המיועדת ביקשה ממנו (מלואיס) לומר דעתו על כך. לואיס ענה שהשידוך טוב בתנאי שהחתן יהודי. ואם הכלה אמרה שהוא יהודי וציינה את הוכחותיה³².

אין לדעת אם נהגו לקיים טקס נישואין כלשהו. בזיכרונותיו מרבה קארוואחאל הצעיר לספר על הנס שקרה לשתי אחיותיו לְאוֹנֹר וקטלינה, כי "אלוהים ברוב חסדו זימן להן שני חתנים יהודים עשירים". (ההדגשה שלי). הוא מתאר בהרחבה איך הגיעו חתנים אלה לביתם הדל בעיירה פאנוקו, והביאו עמם שמלות ותכשיטים רבים ומתנות לכל בני המשפחה, ובמיוחד לכלות. כפי הנראה קיימה המשפחה מסיבת כלולות גדולה, רעשנית ומרשימה, מכיוון שכל השכנים והשכנות דיברו על כך³³. אך אין בתיאוריו התייחסות לקיומו של טקס דתי, למעט, כמובן, הטקס הקתולי שהתקיים, כמקובל.

מרטין כהן טוען, על סמך מקורות נוספים שעיין בהם, שקארוואחאל הצעיר ואמו פרנסיסקה ניהלו מו"מ עם החתנים המיועדים זמן מה לפני החתונה³⁴, ובין היתר קבעו גם את מועד הנישואין: בפסח, שחל על פי הידוע להם במחצית חודש מרץ, בשנת 1586³⁵. אך גם כהן אינו מזכיר את קיומו של טקס דתי בקרב האנוסים. בכל זאת, לעניות דעתי, הם נהגו לקיים איזשהו טקס כזה. על כך יש רמז קלוש בעדותה של מאריאנה³⁶, אחותו הצעירה של קארוואחאל הצעיר, על חתונה שעורכים "בדרך שעושים זאת היהודים"³⁷. מה שעולה בבהירות מעדותה הוא, שנהגו לקיים טקס יהודי בהגיעם למקום שבו חיים יהודים בחופשיות. עדותה מעניינת במיוחד כי היא מוסיפה היבט חשוב נוסף והוא – האפשרות שנשאו יותר מאישה אחת: היא סיפרה³⁸ שבהיותה בת שש עשרה (כלומר בשנת 1587), הייתה מאורסת לאדם בשם חורחה דה לאון (Jorge de

(León), שהיה בן דוד של גיסה חורחה דה אלמיידה. גיסה זה לא השלים עם אירוסין אלה והציע למאריאנה לשאת אותה לאשה על פני אחותה, ושלא תינשא לחורחה דה לאון, מכיוון ש"איש זה אינו בן ברית" ואינו מקיים את מצוות תורת משה. מאריאנה ביטלה את האירוסין ובהסכמת אחותה לאונור, אשתו של חורחה דה אלמיידה, נערכו אירוסי מאריאנה עם גיסה הנשוי. אך נישואין לא התקיימו, כי אדם בשם גונסאלו פרס פֶּרָארו (Gonzalo Pérez Ferraro), שהיה גיסו של חורחה דה לאון, התנגד בתוקף לנישואין אלה בטענות מטענות שונות, והציע שמאריאנה תינשא לאחיו של חורחה דה אלמיידה, אדם מבוגר בשם הקטור דה פונסקה שאמנם גם הוא היה נשוי, אבל לאשה נוצרייה ותיקה, ולכן, בעיני האנוסים, נישואין אלה נחשבו לבטלים ולא תופסים, ומותר לאדם כזה לשאת אשה מבנות האנוסים. לאחר שמאריאנה נכנעה ללחץ והסכימה להינשא להקטור דה פונסקה, נערכו נישואין אלו "בדרך שעושים זאת היהודים", אך סוכם שהנישואין לא ימומשו עד שבני הזוג יוכלו להסתלק מספרד החדשה ולעבור לאחת ממדינות החופש, שבה יוכלו לקיים את תורת משה בגלוי ובחופשיות³⁹. כשנודע לחורחה דה אלמיידה על נישואין אלו, זעם מאד ודרש לבטלם. הוא לא נרתע מלאיים על אחיו הקטור דה פונסקה ואמר לו שהוא יזמין אותו לדו קרב. הקטור זה פחד מאחיו, נרתע וביטל את נישואיו למאריאנה. בתקופה זו איבדה מאריאנה את שפיות דעתה, ויש להניח שלהשתלשלות האירועים האלו היה חלק נכבד בכך.

עדותה של מאריאנה התקבלה ללא עוררין על ידי חוקרי האינקוויזיציה, אך, לעניות דעתי, יש לפקפק בעובדות המצויות בה. בל נשכח שהעדות נמסרה לאחר שהאינקוויזיציה קבעה כי מאריאנה חזרה לאיתנה והיא שפויה בדעתה; אך אין שום ודאות שאומנם כך היה. יש הרבה בלבול בקטעי העדות ואפשר לגלות בהם סתירות בולטות: למשל, ב-29.5.1600 העידה מאריאנה שהיא רווקה, וב-13.6.1600 טענה שנישאה להקטור דה פונסקה. בזיכרונות שכתב אחיה לואיס הצעיר אין זכר לכל העניין. יתר על כן, הוא כתב על אחותו שהיא השתגעה ומכנה אותה "doncella", כינוי הניתן לעלמות ולנשים שלא נישאו⁴⁰.

בכל מקרה, נראה לי כי אין לפסול את האפשרות, שלפעמים נהגו אנוסים לשאת יותר מאשה אחת. יהודי ספרד נהגו היתר בריבוי נשים⁴¹ אם כי לא היה נוהג זה רווח בקרבם כל עיקר. נמצאו בספרד אנוסים שנישאו ליותר מאשה אחת⁴², והדבר אפילו נחשב לאחד מסימני ההתייחדות⁴³.

כפי הנראה נישאו בנות האנוסים בגיל צעיר מאד. במאה הי"ז נישאו בגיל 13-14, ועל כך יש עדויות רבות. נראה שגם במאה הט"ז נהגו כך. אחיותיו של קארוואחאל הצעיר (לאונור וקטלינה) נישאו בהיותן האחת בת 16 והשנייה בת

15. אירוסים מאריאנה התקיימו כשהיא הייתה בת 14 אף כי היא טענה שהייתה בת 16.

3. קבורה ואבלות:

בלית ברירה נקברו האנוסים בטקס קתולי, ולפעמים, כדי להערים טוב יותר על סביבתם ולהסיר כל חשד מבני משפחתם, דרש הגוסס בקולי קולות שיעניקו לו את הסקרמנטים. מאידך הם עשו ככל יכולתם כדי להיקבר לפחות בקרקע בתולה, ולאחר רחצה כללית של הגופה, מעין טהרה יהודית.

כפי הנראה נהגו האנוסים לשהות ליד מיטת הגוסס. כך נהגו גם בספרד⁴⁴. כמו כן השתדלו בני משפחת הגוסס לקיים כמה שיותר ממנהגי היהדות, כמיטב יכולתם וידיעתם. פרנסיסקו רודריגס דה מאטוס קארוואחאל ביקש לפני מותו במפגיע שיעניקו לו את הסקרמנטים⁴⁵, אך ביקש גם מבנו לואיס הצעיר לדאוג לכך שיטהרו את גופו ושלל ייקבר "מלוכלך"⁴⁶. לכאורה הייתה זו בקשה תמימה, בהתחשב בעובדה שבתקופת מחלתו וגסיסתו לא שלט פרנסיסקו ביציאותיו ושכב מתבוסס בזוהמה, אך לואיס הצעיר הבין בדיוק מה מבקש ממנו אביו, וציווה על עבד כושי לרחצו ביסודיות⁴⁷ במים קרים⁴⁸, לגזור את ציפורניו ולספר את שערות ראשו. בנוסף, אָשָה בשם פרנסיסקה נונייס וִיסִיאֹסָה (Francisca Núñez Viciosa) תפורה תכריכים מאריג פשתן חדש שהובא מְרוֹאֵן (Ruán)⁴⁹, והלבישה בהם את הנפטר⁵⁰. כל זה נעשה בבית שבו פרנסיסקו הוציא את נשמתו, שהיה שייך לגבריאל דה צ'אָוֶס (Gabriel de Chávez), ושבּוּ התגוררו גם גונסאלו פרס פֶּרוֹ (Gonzalo Pérez Ferro) ואשתו קטלינה דה לאון (Catalina de León)⁵¹, ואדם נוסף בשם דיאגו מַאָרְקֶס (Diego Márquez), וכפי הנראה היו כולם אנוסים⁵². הנוהג היה לעשות את כל מלאכת הטהרה והלבשת התכריכים בבית הנפטר, כי זה מנע את סקרנותם של שכנים. אחרי כן קברו את פרנסיסקו באדמת מנזר סנטו דומינגו⁵³, כי הנזיר גספאר, בנו הבכור של הנפטר, השתייך למנזר זה. לאחר הקבורה קיימו סעודת הבראה, כפי הנראה ע"פ מנהגי היהודים. את האוכל הביא חברו הטוב של הנפטר, קריסטובל גומס, אנוס גם הוא. האוכל כלל דגים וגבינה⁵⁴. בסעודה השתתפו כל אלה ששהו בבית, כולל הידיד שהביא את האוכל⁵⁵.

אשתו של המנוח תיארה במשפטה הראשון מנהגי קבורה נוספים, כגון הכנסת מטבע או חתיכונת זהב, אחת בפי הנפטר ועוד אחת בתכריכיו⁵⁶. היה זה מנהג מקובל בין האנוסים בחצי האי האיברי לשים בפי הנפטר מטבע זהב או אבן טובה, "שכר העברתו על פני הירדן"⁵⁷. לדעת רות מעשה זה הוא שריד משובש של המיתולוגיה הקלאסית, שאין לה שורשים ביהדות⁵⁸, אך כפי הנראה רות טעה בקביעה זו. ביבלניק מציין עדות על קיום מנהג זה בקהילה יהודית, כנראה

באיטליה (במאה ה־15),⁵⁹ ואילו ליבמן טוען שהמנהג הזה של אנוסי ספרד החדשה בא להם מהאינדיאנים שנהגו להכניס בפי מתייהם לפני קבורתם חתיכת אבן יקרה, שסימלה בעיניהם את הלב.⁶⁰ ועוד טוען ליבמן⁶¹, בהסתמכו על ספרו של חוליו חימנס רואדה⁶², שבני משפחת דה מאטוס קארוואחאל, לא רק עשו כל מה שתואר לעיל אלא אף הדליקו נר (נשמה?) וְהִכְנִיסוּ לַחֲדָר כַּד מִיָּם וּמִגִּבַּת כְּדִי שֶׁהַנֶּשְׁמָה תֻּכַּל לִרְחוֹץ⁶³. אחרי הלוויה אכלו כל הנוכחים את סעודת האבלות, שֶׁפָּנְתָה בִּפְיָהֶם "el Aveluz". הארוחה כללה ביצה בלי מלח. הם גם התפללו ושרו מזמורי תהילים ותפילות נוספות. אך לכל האמור לא מצאתי סימוכין בתעודות שבהן עיינתי, וגם לא בתיאור של טורו, שהסתמך על עדותה של האלמנה.

כפי הנראה חימנס רואדה, ובעקבותיו ליבמן (שבדק וקרא את תיקי האינקוויזיציה של משפחת קארוואחאל שבארכיון הלאומי במכסיקו), כללו בטקסי הטהרה, הלוויה והאבלות שקיימו בני משפחת קארוואחאל לאחר מות האב פרנסיסקו, מנהגים שאולי היו מקובלים בזמנם, אך לא קוימו כנראה במקרה הזה, וגם מנהגים שנהגו לקיימם במאה ה־15.⁶⁴

בין המנהגים שקיימו במאה ה־15 נכלל מנהג הכנת תכריכים מאריג חדש, ובמיוחד השתדלו לתפור אותם מבד פשתן שהובא מרואן, כאמור לעיל, אולי משום שחלק נכבד מבתי המלאכה שייצרו אריג זה ברואן היו בבעלות של יהודים.⁶⁵ כמו כן נהגו לשפוך את כל המים השאובים שנמצאו בבית, כנהוג אצל היהודים.

קארוואחאל הצעיר מזכיר בזיכרונותיו את המקרה של אנטוניו מאצ'אדו (שהוזכר לעיל), בלי לציין את שמו⁶⁶, שציווה לפני מותו כי בתו תדאג לכך שהוא ייקבר על פי המנהג היהודי. ואמנם כך עשתה הבת כשאביה נפטר, ולפי דברי העדה מאריה דה נַאֲחֶרָה (María de Nájera)⁶⁷, פתחה הבת ארגז והוציאה ממנו תכריכים עשויים מאריג פשתן חדש, אֲבָרְקִים פְּרוּמִים בחלקם, ומשהו דומה לפוזמקאות וגם מצנפת ראש, הכול חדש. את המת עטפו בכל אלה. העדה הוסיפה שמראה עיניה זה עורר אצלה מחשבות, כי היא נזכרה ששמעה משהו על כך ב"הכרזת האמונה"⁶⁸.

המלשין מנואל חיל דה לה גוארדיה העיד כי אנטוניו מנדס סיפר לו, שרגילים לצום שמונה ימים אחרי פטירת אב או האם⁶⁹, אך יתכן שהמלשין לא הבין מה ששמע ואנטוניו מנדס התכוון לנוהג לשבת שבעה. במאה ה־15 היו אנוסים שנהגו לשבת שבעה במשך תשעה ימים, וביום האחרון נהגו לצום⁷⁰.

כאמור לעיל, לא היו לאנוסים מקומות קבורה מיוחדים להם. לפני סגירת הארון השתדלו בני המשפחה לפזר קצת אדמה על התכריכים⁷¹. לאחר השבעה נהגו קרובי הנפטר לקיים תקופת אבלות שנמשכה שנה.

הם השתדלו גם שהטהרה לגברים תיעשה ע"י גברים ושל נשים ע"י נשים. במאה הט"ז יכלו לנהוג כך, אך החל מהמחצית השנייה של המאה הי"ז (במיוחד אחרי הרדיפות הקשות בשנים 1646-1648), נמצאו נשים שעסקו גם בטהרת גופות של גברים, כי גברים לא העזו להיעדר מעיסוקיהם הרגילים לשם קיום מצווה זו, מפחד האינקוויזיציה⁷².

הערות:

- 1 רות טוען: "... בדרך כלל היו [האנוסים] מוותרים על המילה. אף לכך מצאו הצדקת מה בתנ"ך: אלוהים לא ענש את בני ישראל על שמכורח הנסיבות לא מלו את בניהם שנולדו במדבר, עד בואם לשערי ארץ ישראל. לפיכך היו בטוחים שיקל גם עימם, כשהם מבטלים מאונס מצווה זו". ראו: רות, תולדות, עמ' 126. ראו גם: אסף, עמ' 151-153; יובל, עמ' 218.
- 2 "... ומהם מי שימול בהיחבא ומהם מי שמל את עצמו כי לא בטח באדם מיראה שיגלה הדבר ..." ראו: שבט יהודה, (מהדורת שוחט), עמ' 97.
- 3 במכתבו אל ר' יוסף טאיטאצאק מספר שלמה מולכו פרטי המעשה: "בלילה עשיתי ברית מילה ואין איש אתי והקב"ה למען שמו עזרני ורפאני אע"פ שצער גדול וכאב הרגשתי ונתעלפתי כי הדם היה שותת כמעין המתגבר והרחמן הרופא רפא אותי במעט זמן". מצוטט מ-אסף, עמ' 151-152. על שלמה מולכו ראו גם: א. ע. כרך כ"ג, עמ' 767-768 (כולל הביבליוגרפיה).
- 4 ראו לעיל, פרק ג.
- 5 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 22.
- 6 ראו: טורו, היהודים, תעודה 2 עמ' 10; גרינליף, עמ' 98; ליבמן, מדריך, עמ' 16; הנ"ל, תקציר תיקים, עמ' 46. ייתכן שסיפור זה מתקשר לתיאור של הנזיר הפרנסיסקאני Motolinía שחי בספרד החדשה במחצית הראשונה של המאה הט"ז. הוא טען שהאינדיאנים נהגו לבצע חתך באבר המין בין העור והבשר כחלק מפולחן שהם מכנים ברית מילה. חתך כזה נהגו לעשות למתבגרים הרווקים. ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 88.
- 7 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 464-465.
- 8 ראו: שם, שם.
- 9 במקור: Biblia Sacra.
- 10 במקור: Abraham nuestro Padre Santo.
- 11 "וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ונכרתה הנפש ההיא מעמיה, את בריתי הפר". ראו: בראשית, י"ז/14. קארוואחאל הצעיר אינו מצטט את הפסוק במדויק וייתכן שהסיבה נעוצה בטיב התרגום בלטינית שהיה ברשותו.
- 12 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 470-471. התיאור מובא כנספח מספר ו.
- 13 במקור: "... y llamandole con pos. [sic] de David su siervo..." ראו: שם, עמ' 470.

- 14 הבית היה בבעלות דוד שלהם.
- 15 השבועות הקודמים לפסחא הנוצרית, ובמיוחד "השבוע הקדוש" שלפניו, מוקדשים לזכר סבלותיו של ישוע ונקראים "תקופת הצום" (Cuaresma), בה נהגו להימנע מאכילת בשר ושתיית יין.
- 16 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 471.
- 17 במקור: "... afirmando que el verdadero bautismo era el de la circuncisión que había mandado Dios a Abraham, mediante la cual los hombres se habrán de salvar y no de otra manera ..."; משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 443.
- 18 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 371-417. רשימה זו כוללת את כל הנידונים האנוסים שהופיעו באוטו דה פה החל מזה שהתקיים בשנת 1596 ועד זה של 1648 כולל.
- 19 ראו: שם, עמ' 380.
- 20 ראו: שם, עמ' 89-90; השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 89 כולל הערות.
- 21 ראו: הנ"ל, אבריות, עמ' 478.
- 22 כמו למשל רואי דיאס ניאטו ובנו דיאגו, שכאמור נולד יהודי בפרארה.
- 23 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 182. לגבי האפשרות שספר זה הגיע, או לא, לספרד החדשה, ראו להלן, פרק י, (הספרות הדתית...).
- 24 ראו לעיל, הערה 2.
- 25 על מנהגי הנישואין בספרד החדשה במאות הט"ז והי"ז ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 72-74; לויין-מלמד, צאצאי אנוסים, עמ' 107; ליבמן, היהודים, עמ' 87-88, 296-297; השוו: ביינארט, האנוסים בספרד, עמ' 421; קפלן, מסלולי התבוללות, עמ' 167-168.
- 26 ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 72; הנ"ל, מאיבריות, עמ' 475; לויין-מלמד, צאצאי אנוסים, עמ' 107; קפלן, מסלולי התבוללות, עמ' 167-168; מיוחס-גי'ני'או, עמ' 169-170.
- 27 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 468.
- 28 במקור: Gentiles.
- 29 במקור: "...que por esto tubieran las huerfanas mas tardio remedio aviendo procurado el ciego de su tio casarlas o ponerlas de lado con soldados y capitanes gentiles, lo cual con mucho temor del Sr. [sic] (Señor) mientras vivio avia resistido el defunto padre atendiendo a su Smo. [sic] (Supremo) mandto. [sic] en que lo prohíbe: ..."; ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 468.
- 30 במקור: "... y pasando alli tanta pobreza que algunas dellas [sic] handubieron harto tiempo descalzas y bien mal bestidas ..."; שם, שם.
- 31 במקור: "... y que la dicha Clara Enriquez sutia [sic] dixo aeste [sic] que avia embiado a ... su hijo Gabriel Enriquez y primo de este para que tratase casamiento y de casar a la dha. [sic] Justa Mendez con un fulano Cardoso Portugues que reside alli el cual Cardoso Portugues le dixo la dha. [sic] Clara

- Enriquez a este que era Christiano nuevo y que guardava la Ley de Moysen y por esto queria casar a la dha. Justa Mendez su hija con el ...
ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 53.
- 32 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 404.
- 33 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 468.
- 34 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 111-115. על מו"מ זה העידה מאריאנה דה קארוואחאל במשפטה. ראו גם: אדלר, עמ' 333.
- 35 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 111-115.
- 36 מסרה עדות זו ב-13.6.1600.
- 37 ראו: אדלר, עמ' 337. על הנהוג בקהילת פרארה במאה הט"ז ראו: אוכמני, עמ' 271.
- 38 ראו: אדלר, 336-337.
- 39 טורו טוען שסיכום זה היה עם חורחה דה אלמיידה ולא עם אחיו. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 494. טענה זו של טורו שגויה.
- 40 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 493.
- 41 דוגמה משמעותית לגישה זו היא בקשתו של ר' חסדאי קרשקש מהמלך (בשנת 1393) שירשה לו לקחת אשה שנייה מאחר שאשתו (הראשונה) חדלה ללדת. ראו: בער, תולדות, עמ' 321.
- 42 כגון: באוטו דה פה שנערך בסרגוסה ב-25.6.1486 נידון, בין היתר, Felipe de Moros ... porque se casó con dos mujeres vivas ceremonia de judíos...
[פליפה דה מורוס ... על כי התחתן עם שתי נשים בהיותן (שתיהן) בחיים כי זה טקס של היהודים...] ראו: לי, אינקוויזיציה בספרד, כרך 1, עמ' 595.
- 43 ראו: רות, עמ' 136.
- 44 ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 222-224.
- 45 במקור: "... murió con los sacramentos y los pidió a voces..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 57.
- 46 במקור: "... porque no fuese sucio a la tierra..." ראו: שם, עמ' 31. בעניין זה ראו גם את עדותו של הנזיר גספאר דה קארוואחאל, בנו של פרנסיסקו רודריגס דה מאטוס, אצל טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 277.
- 47 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 35.
- 48 ראו: שם, שם. הטענה לגבי השימוש במים קרים לא שיכנע את חוקריו. כפי הנראה ציין לואיס הצעיר את השימוש במים קרים ולא בחמים כפי שהנוהג היהודי מחייב, כדי להערים על חוקריו ולטעון שהייתה זו רחצה מחויבת המציאות, בגלל הזוהמה, ולא כדי לקיים מצווה יהודית. יש עדות משכנעת שאנוסים נהגו להשתמש במים חמים לצורכי טהרת המת. בבית הדין של האינקוויזיציה, שפעל בגואטמאלה כסניף או שלוחה של בית הדין במכסיקו, מצוי כתב אישום נגד אישה בשם אנטוניה קארוואחאל (Antonia Carvajal), אנוסה שקיימה את מצוות תורת משה, על שציוותה לרחוץ את גופת סבתה

- ב"aguas cocidas", כלומר במים שרתחו או במים חמים מאד. ראו: אגילר, עמ' 183. השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 90. על הנהוג במאה הט"ז בקהילה היהודית בפרארה. ראו: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 268-270.
- 49 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 91; קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 407.
- 50 ראו: שם, שם; השוו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 222-224.
- 51 ליבמן בלבל בין אשה זו לבין בתו של פרנסיסקו רודריגס דה מאטוס, שגם שמה היה קטלינה דה לאון. ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 97. השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 90.
- 52 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 91.
- 53 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 10 (עדותה של פליפה נונייס).
- 54 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 406-407. השוו לגבי המאה הט"ו, ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 224; ולגבי המאה הי"ז, ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 91.
- 55 במקור: "... y se acuerda el día que murió el dicho su padre de éste, el dicho Cristóbal Gómez por duelo del difunto, como se dispone en la Ley de Moisés o en la tradición de los judíos, envió de su casa la comida que se había de comer aquel día a casa del dicho su padre y era de pescado y queso, y todos el dicho Cristóbal Gómez y éste comieron de la dicha comida por guarda y observancia de la dicha Ley de Moisés ..." [de la dicha Ley de Moisés "... והוא זוכר שביום שאביו נפטר, אותו קריסטובל גומס, בגלל האבל על המת, וכמו שחייבים ע"פ תורת משה או המסורת של היהודים, שלח מביתו אל בית אבי את המזון ש(האבלים) היו אמורים לאכול באותו יום, שכלל דגים וגבינה, וכולם, (כולל) אותו גומס ואנכי אכלנו מאוכל זה למען קיום {מצוות} דת משה ..."] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 406-407.
- 56 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 91; כהן, מרטיר, עמ' 99; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 90, הערה 134.
- 57 ראו: רות, תולדות, עמ' 135.
- 58 ראו: שם, שם.
- 59 ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 90, הערה 134.
- 60 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 97-98.
- 61 ראו: שם, שם.
- 62 הוא הסתמך על הספר: Julio Jiménez Rueda, Herejía y Supersticiones en la Nueva España, p. 93.
- 63 השוו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 224.
- 64 ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 91.
- 65 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 96.

- 66 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 469-470 וגם: לעיל פרקים ג, ד.
- 67 העידה במשפט של מאצ'אדו שנפתח שש שנים לאחר פטירתו של הנאשם. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 168-170.
- 68 ראו: שם, עמ' 168.
- 69 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 243; השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 91.
- 70 ראו: שם, שם.
- 71 אולי עשו זאת כדי לקיים את הנוהג להניח את הגופה על הקרקע, ואולי לפנינו זכר למנהג היהודי לפזר קצת עפר מארץ ישראל מתחת למת.
- 72 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 99; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 90.

פרק ח:

שבת, חגים, מועדים, ימי זיכרון

1. שמירת השבת:

המודעות שיש לשמור את השבת תפשה מקום חשוב בעולמם היהודי של אנוסי ספרד החדשה ורובם השתדלו לקיים מצווה זו, כל אחד ע"פ דרכו, אפשרויותיו והעזתו. זה התבטא בהימנעות ככל האפשר מחילול שבת, בהבלטת קדושת השבת וייחודה¹ ע"י עשיית מעשים מיוחדים שאין עושים אותם כל יום, ועל ידי קיום מצוות כפי שידעו או הבינו.

שמירת השבת ע"י האנוסים זכתה לתשומת לב מיוחדת של בתי הדין של האינקוויזיציה הלאומית בספרד, בפורטוגל ובעולם החדש, מאז כינונה ועד לביטולה (במאה הי"ט). מוסד האינקוויזיציה ראה בכל גילוי, ויהיה זה הקלוש ביותר, מעשה של התייהדות, אפילו כשהמעשה לא נגד כלל את עקרונות הנצרות ולא היה בבחינת עברה נוצרית. די היה לו למוסד זה שהמעשים נעשו בכוונה לקיים מצווה יהודית, כי הרי הכוונה שבמעשה או מעשים חשובה יותר מהמעשים עצמם.

גישה זו גרמה לכך, שאנוסים לא מעטים לא התמידו בשמירת השבת ולפעמים נאלצו לחללה בפומבי כדי להסיר מעליהם חשד².

אין מידע על מידת שמירת השבת על ידי האנוסים הראשונים שהתיישבו בספרד החדשה. ידוע למשל שאת דיאגו דה אוקנייה³ האשימו שנהג לאכול בשר ביום שישי, ואילו ביתר ימי השבוע אכל דגים. אין לדעת אם הכוונה שאכל בשר בליל שבת (עדיין יום שישי אצל הנוצרים), או בצהרי יום שישי. האשמה נגדו אינה כוללת משהו שאפשר לפרשו כשמירת שבת, אלא של פגיעה בנצרות.

על המצב בסוף שנות השלושים יש מעט יותר ידיעות: גונסאלו גומס הואשם בשנת 1536 ששמר על השבת⁴. כששהה בדרכים נהג להפסיק את נסיעתו בערב שבת ולא לחדשה עד יום ראשון. פן נהג להשבית את עבדיו האינדיאנים ואת משרתיו במשך השבת. בכתב האישום אין אפילו רמז אם הוא עצמו, כששהה בביתו, שבת ממלאכתו, או לא, אך הדעת נותנת שגם הוא נהג כך. אין בכתב האישום נגדו פירוט של מצוות נוספות שקיים (או לא) לכבוד שבת.

תיק משפטו של פרנסיסקו מיליאן מספק פרטים נוספים: מיליאן נהג לבשל את האוכל שאכל בשבת ביום שישי. הוא גם נהג לנקות את הפמוטות לכבוד שבת, ויש להניח שנהג גם להדליק נרות שבת, ושבת מכל מלאכתו במשך כל השבת⁵.

אך עיקר המידע על שמירת שבת מצוי בתיקי הנאשמים והחשודים החל משנה 1589 ואילך והמסופר בהם מתייחס לרבע האחרון של המאה הט"ז.

לואיס דה קארוואחאל הצעיר העיד במשפטו הראשון על מה שלימד אותו אביו על שמירת השבת: יש לשמור את השבת מהשקיעה שביום שישי עד שבת בלילה. במשך כל הזמן הזה אסורה כל מלאכה. לכבוד השבת יש להחליף בגדים ולהתלבש בנקיים, אם אפשר חדשים. על קדושת השבת יש לשמור לא פחות משומרים הנוצרים על קדושת יום ראשון, וכל זה לזכר בריאת העולם בשישה ימים וביום השביעי שבת אלוהים מכל מלאכתו, ולכן יש להלל את השבת, להרבות באמירת תשבחות ומזמורי הלל. אסור להדליק אש בשבת ויש לאכול תבשילים שהוכנו ביום שישי⁶.

גם מנואל דה מוראלס לימד דברים דומים⁷, והוסיף שיש להדליק ביום שישי בלילה נר לכבוד הנפטרים. בלשונו: "נר בשם האלוהים, ותודות לנר יזכו מתי ישראל במנוחה ובתהילה, ונר זה יוסיף לדלוק עד שידעך ויכבה מעצמו⁸. כדי להאריך חייו של נר זה יש להשתמש בפתיל מפותל מפשתן"⁹. ועוד הוסיף מוראלס, שזה בריא וטוב לרחוץ את כל הגוף ולגזור את הציפורנים בימי שישי לכבוד שבת¹⁰.

עדויות אלו נותנות ביטוי נכון לכל מה שידעו ולכל מה שקיימו בפועל בבית משפחת קארוואחאל ובבתים של אנוסים אחרים.

ההכנות לקראת השבת החלו, כאמור, ביום שישי, שבו נהגו לצום לקראת השבת¹¹. באותו יום, אחר הצהרים, נהגו לִכְבֹּד את הבית¹², לכבס את הבגדים והמצעים שאפשר היה לכבס¹³, ולקראת הלילה פרשו מצעים נקיים ולבשו בגדים נקיים חגיגיים, ואם התאפשר להם – חדשים¹⁴.

כאמור לעיל, נהגו להקפיד במיוחד על ניקיון הגוף: רואי דיאס ניאטו, שכונה ע' האנוסים "הזקן הקדוש", הקפיד להסיר את השערות מבית השחי, לרחוץ היטב את המקום, לרחוץ רגליו, כל זה לכבוד שבת¹⁵. עבד כושי היה מקלח ומקרצף את גבו ומגלח את בית השחי של אנטוניו מנדס לכבוד השבת¹⁶; כמוהם נהגו גם רבים אחרים. עובדה זו עולה מעדויותיהם של פדרו אנריקס¹⁷, העלמה חוסטה מנדס¹⁸, קונסטאנסה רודריגס ובעלה סבסטיאן¹⁹. כך נהגו גם באטריס אנריקס לה פאיבה²⁰ ובני ביתה. כאמור לעיל – לכך הטיף הליסנסיאדו מוראלס.

המנהגים שפורטו לעיל הם מנהגים יהודיים מובהקים על פי המצוה בשולחן ערוך²¹.

כאמור לעיל, ביום שישי נהגו להכין את התבשילים לשבת. אוכל זה הוחזק בתנור כדי שישמור על חומו במשך כל יום השבת²². בדרך כלל כללה ארוחת ליל השבת בבית קארוואחאל ובבתים אחרים בשר עוף²³. אחרים הסתפקו בתפריט של דגים וירקות. נשמרה גם המסורת של הדלקת נר מבעוד יום לכבוד שבת²⁴.

את הפתיל של הנר נהגו להכניס לכלי שהכיל שמן זית ולא שומן מן החי. בדרך כלל היו הנשים מדליקות את הנר או הנרות, אך גם גברים עשו כן, במיוחד רווקים או כאלה שנשותיהם נשארו בינתיים בעולם הישן.

רואי דיאס ניאטו, שהוזכר לעיל, נהג לצחצח את הפמוטות ביום שישי אחר הצהרים²⁵, להדליק נרות לפני שקיעת החמה ולהתפלל²⁶. הוא גם הקפיד מאד שהנרות יכבו מעצמם, כנהוג ומקובל גם אצל אנוסים רבים²⁷, ובכך סיכן את עצמו ועורר חשדותיהם של שכניו. אחרים נהגו כך גם בימים אחרים של השבוע, כשכוונתם להוכיח לשכנים שאין הם עושים משהו חריג בשבת. אך היו גם אחרים שנהגו להסתיר את נרות השבת מעיניהם של שכנים ואפילו של המשרתים²⁸.

בבית משפחת קארוואחאל נהגו להדליק, בנוסף לנרות לכבוד שבת, נרות עשויים מפתילים שהוכנסו לצפחת שמן לזכר נשמותיהם של קרוביהם שנפטרו, והתפללו לעילוי נשמותיהם²⁹. מצווה זו למדו מפיו של מוראלס, שהוזכר לעיל. תפילות שנהגו להתפלל בליל השבת תפסו מקום נכבד בבתי האנוסים שומרי מצוות. ע"פ העדויות הפזורות במשפטו השני של קארוואחאל הצעיר מסתבר, שבביתם החלה התפילה ביום שישי אחרי השקיעה³⁰ באמירת המנון ארוך אחד ועוד תשעה מזמורים³¹, אך אם משום מה נמנע מהם להתפלל בליל השבת, כי מישהו זר הפריע להם, עשו כן בשבת עצמה³², בנוסף לתפילות השבת הנוספות שנהגו להתפלל. לואיס הצעיר שימש כ"שליח ציבור", ואחיותיו, שידעו בעל פה את המזמורים והתפילות, מילאו את מקומם. אִמם הסתפקה בהקשבה להם ולא השתתפה בתפילה ובשירה, כי לא ידעה את המזמורים בעל פה³³. תפילות ליל שבת אלו התקיימו בחדרו הפרטי של לואיס הצעיר. לפעמים, כשמנואל דה לוסנה התארח אצלם בליל שבת, השתתף גם הוא בתפילה ואפילו ליווה את השירה בנגינה על נבל³⁴, והוא ולואיס הצעיר שרו מזמור מיוחד ליום השבת³⁵. גם למחרת, בשבת, תפסו התפילות מקום נכבד ביותר בפולחן. עיקר תוכן התפילות נלקח מתהילים בתרגום לשפה הלטינית. בנוסף למזמורים מספר תהילים (ששרו אותם בלטינית או בספרדית)³⁶, הוסיף לואיס הצעיר משפטים וחרוזים בנויים על תכנים שמצא בספרות הדתית שנתגלתה לו בזמן שהותו במנזר, כשריצה את עונשו אחרי משפטו הראשון.

מעדותו של מנואל דה לוסנה מתברר שהתפילה התמשכה זמן רב, גם בליל שבת וגם בשבת³⁷, כשהמתפללים ניצבים על הפרכיים. התפילות שהתפללו מזכירות תפילות וברכות מסורתיות מסוימות, במיוחד את אלה שאומרים לפני תפילת שמע. בין היתר הם נהגו לומר "שמע ישראל" וענו את התשובה המסורתית: "ברוך שם כבוד מלכותו". מילים אלו נאמרו בעברית, לפעמים משובשת.

הטקס כלל, כאמור, תפילות ומזמורים שהתבססו על קטעים שתורגמו, עובדו ונכתבו בחרוזים מספרי התנ"ך בכלל ומתהילים בפרט ומעשרת הדברות.³⁸ לפעמים קרא לפניהם לואיס הצעיר קטעים מנבואות ישעיהו או עזרא הרביעי, או סיפורים מחיי האבות.³⁹

דיאגו דיאס ניאטו העיד שהוא נהג להתפלל בשבת את תפילת ה"עמידה".⁴⁰ הוא לימד תפילה זו גם את בני משפחת קארוואחאל ואחרים.

האנוסים נהגו לומר בשבת גם את שירת הים המכונה בפיהם "שירת משה", כי לדעתם "השבת היה יום חגיגי במיוחד".⁴¹

שמירת השבת שלהם כללה, כאמור לעיל, איסור כל מלאכה, אך הימנעות מלאה מעיסוקי יום-יום בשבת נחשבה להודאה פומבית באשמת התייחדות, ולכן, כאמור לעיל, לא העזו חלק גדול מהאנוסים לשבות ממלאכתם ביום זה. התפתח המושג לשמור את השבת בלב, ב"כוונה".⁴²

לואיס דה קארוואחאל הצעיר הודה, שרק בגלל הפחד מפני האינקוויזיציה הם נאלצו להעמיד פנים כאילו הם עובדים, אך בזמן שעבדו למראית-עין היה לואיס קורא לפניהם מזמורי הלל בספרדית, בהשמיטו את הסיומת הנוצרית שכוללת את שמו של ישוע ושל רוח הקודש. אף כי ידעו שאין להדליק אש בשבת או לבשל ביום זה, והעושה כך חוטא חטא כבד – נהגו בכל זאת להדליק אש, כדי להערים על סביבתם, אך הָאֵם, פרנסיסקה, נמנעה מלאכול מאכלים שבושלו בשבת.⁴³ וכאמור, היא השתדלה, כשהתאפשר לה, להימנע מעשיית מלאכה כלשהי.⁴⁴ גם ידידיהם של בני משפחת קארוואחאל נהגו כך. קריסטובל גומס שהה לא מעט בבית משפחת קארוואחאל, כולל בשבתות, וכמובן נהג כמוהם, ובזמן שבנות המשפחה עסקו במלאכה כלשהי, כדי לא לעורר חשד, היה לואיס הצעיר קורא לפניהם מהתנ"ך בלטינית את הפרקים שעוסקים בשבת קודש.⁴⁵ כך נהגו גם בביתה של באטריס אנריקס לה פאיבה,⁴⁶ כך נהגה חוסטה מנדס,⁴⁷ ורבים אחרים.

לואיס דה קארוואחאל הצעיר השתדל מאד לשמור את השבת, עד כמה שידו הייתה משגת, גם כששהה בדרכים. הוא נהג להחליף את בגדיו, להתפלל תפילות שבת ולשבות מכל מלאכה,⁴⁸ ואחר כך, כדי להערים על סביבתו, נהג לשבות ממלאכה גם ביום ראשון "כדי לצאת ידי חובה", כדבריו, ולא מתוך אמונה.⁴⁹

הנשים נהגו גם הן להתלבש במיטב בגדיהן כשהיו בביתן, אך נהגו גם להחזיק בידיהן כריות תפירה ומחטים, כדי שכל מי שייכנס לבית יחשוב שהן עושות מלאכה.⁵⁰

במשך הזמן גברה אמונתם וקנאותם הדתית על מידת הזהירות והם הפסיקו כליל את הנוהג להבעיר אש בשבת או לעשות מלאכה.⁵¹ היו אנוסים שהרהיבו עוז ונהגו כיהודים על ידי כך שנמנעו מפתיחת עסקיהם בשבת. רואי דיאס ניאטו

עסק ברוכלות. הוא נהג להסתובב עם מרכולתו בחוצות העיר כל יום, אך נמנע מלעשות זאת בשבת⁵², כפי שנהג בפרארה, על אף העובדה ששהה בספרד החדשה והתחזה לנוצרי. מנואל דה לוסנה העיד במשפטו שגם הוא וגם אחרים נמנעו מלסחור בשבת ונמנעו מרכיבה על סוסים⁵³.

מכל האמור מצטיירת תמונה של אנוסים שגילו רצון כביר לקיים את השבת כפי שמקיימים אותה יהודים בארצות החופש, אך המציאות העגומה מנעה מהם לנהוג ע"פ אמונתם ומצפונם. נוכל לתאר את גודל צערם על שלא תמיד עלה בידיהם ליצור את התנאים לקיום המצווה של שמירת השבת, ואפילו נאלצו לפעמים לחללה בפומבי.

2. ראש השנה:

לפחות עד סוף המאה הט"ז אין עדויות שמצביעות על קיום חג זה⁵⁴, וכפי הנראה הוא נשכח. הדים עמומים נשתמרו אולי בתפילות מסוימות שנהגו להתפלל ביום כיפור, ובראשית המאה הי"ז גם בעשרת ימי תשובה.

לְאֹנֹר דֵּה קֶסְקֶס, בת אחותו של קארוואחאל הצעיר, ציטטה במשפטה (מהשנים 1600-1601) תפילות, שלדעת ליבמן התפללו אותן אולי בראש השנה ובעשרת ימי תשובה⁵⁵.

מציאות דומה התקיימה בפורטוגל במאות הט"ז והי"ז, וכפי הנראה לא חגגו חג זה⁵⁶. גם בהכרזת האמונה המאוחרת שהוקראה במכסיקו אין זכר לחג זה.

3. סוכות:

חג זה מכונה בפי אלה שידעו על קיומו "Pascua de las Cabañas"⁵⁷ ("הפסח של הסוכות"). בהכרזת האמונה המאוחרת (ממחצית המאה הי"ז) מאופיין החג בכך, שמרבים לקשט את הבית בירק. לואיס דה קארוואחאל הצעיר העיד במשפטו הראשון על טיבו של חג זה: חוגגים אותו בחודש ספטמבר במשך שמונה ימים, ועל קיומו למד מקריאה בתנ"ך. מקיימי מצווה זו חייבים לעזוב את ביתם ולגור בתקופה זו בשדות כדי להיזכר ולהלל את אלוהים על שנתן לעמו את הארץ המובטחת. בחג זה אין נוהגים לאכול מאכלים מיוחדים⁵⁸.

יתכן מאד שהקשיים המרובים שעמדו לפני מי שרצה לחגוג את סוכות גרמו לכך שמעטים, אם בכלל, קיימו אותו הלכה למעשה. במשך הזמן כמעט ונשכח. לְאֹנֹר, אחותו של קארוואחאל הצעיר ואשתו של חורחה דה אלמיידה, העידה כיצד קיימו חג זה⁵⁹. מתיאורה עולים פרטים נוספים על אלה שמסר אחיה: הימים הראשון והאחרון של החג הם ימי שבתון ובהם אסורה כל מלאכה. במשך החג התפללו וזימרו תפילות ומזמורי הלל וקראו פרקי חומש שעוסקים בחג⁶⁰. כך נהגו גם בפסח ובשבועות.

במשפטו השני, ולאחר שעונה, מסר לואיס הצעיר פרטים נוספים: החג נקרא גם "de los Tabernáculos" [של סוכות] וחל בחמישה עשר למולד ספטמבר לזכר "הטובה שעשה אלוהים לעמו בהביאו אותו אל הארץ המובטחת אחרי ארבעים שנות מדבר"⁶¹.

ליבמן טוען שמנואל דה לוסנה ומשפחתו נהגו לחגוג את סוכות בחודש אוקטובר "לזכר ארבעים שנות נדודים במדבר". כל קיום החג הצטמצם בתפילות והימנעות מעבודה⁶². קביעה זו תמוהה: לוסנה זה היה תלמידו של קארוואחאל הצעיר, ויש להניח שלוסנה למד ממנו שהחג חל בחמישה עשר בספטמבר ולא באוקטובר.

אין זכר לבניית סוכה, לארבעת המינים, להושענא-רבה או לשמיני-עצרת. מ. כהן מעלה ספקות לגבי עצם קיום החג הזה⁶³, אך כפי הנראה, לפחות המלומדים מביניהם ותלמידיהם נהגו לקיים אותו על פי ידיעתם והבנתם וככל שידם הייתה מגעת.

4. חנוכה:

מצאתי רק עדות אחת על קיומו של חג זה, והיא מתייחסת לסוף המאה ה-17. לואיס דה קארוואחאל הצעיר העיד במשפטו השני שהוא נהג לחגוג חג בשם "de las lumbreras" חג האורות, לזכר טיהורו ושיקומו של בית המקדש השני⁶⁴, אך הוא לא הוסיף פרטים. יתכן שעל חג זה הוא שמע לראשונה מרואי או מדיאגו ניאטו, אך יתכן גם שהוא שידע על החג עוד קודם: הוא הכיר את ספרי החשמונאים (בלטינית) שהנוצרים כללו אותם בכתבי הקודש של הברית הישנה. הוא ידע גם על חנוכת המזבח ע"פ התיאור בחשמונאים א' פרק ד'⁶⁵, ועל הקביעה שיש לחוג את ימי חנוכת המזבח שמונה ימים החל מהעשרים וחמישה בכסלו⁶⁶. אך, כאמור, אין הוא מעיד על כך, ואין לדעת איך הוא או אחרים חגגו את החג, אם בכלל.

כפי הנראה במאה הי"ז חגגו את חנוכה. הוא מופיע גם בהכרזת האמונה המאוחרת של מחצית המאה הי"ז בשם "(?) Fiesta de las Candelillas". גם דיאגו דיאס ניאטו מספר בעדותו שבספרדית כך מכנים חג זה⁶⁷.

אליסיה גוחמן-גולדברג טוענת, בלי לציין את מקורותיה, שנהגו להדליק נרות במשך שמונה ימים, והיו מעמידים את הנרות במקום מוסתר כדי שאפילו המשרתים לא יראו אותם. הנרות דלקו עד שכבו מעצמם⁶⁸ (כאמור, כך עשו בליל שבת).

5. פורים:

אין עדויות על קיום חג הפורים בספרד החדשה⁶⁹. רמז קלוש נמצא, אולי, בעדותו של דיאגו דיאס ניאטו (על החיים הדתיים של יהודי פרארה). הוא הזכיר שאחרי תענית אסתר נהוג לחגוג חג שנקרא פורים, ופירושו בספרדית – "שמחה"⁷⁰, וזו שמחה על מפלת המן והצלת היהודים⁷¹, אך הוא לא ציין בעדותו אם נהגו לחגוג את פורים גם בספרד החדשה.

6. פסח:

המידע שבידי לגבי קיום חג זה בספרד החדשה במאה הט"ז מתייחס ברובו הגדול לסוף המאה. משנות הארבעים של אותה מאה ישנה עדותו של פרנסיסקו מיליאן שהוא נהג לאכול לחם עוני, כלומר, מצה⁷². אולי מעדות זו אפשר להניח שהוא לא היה היחיד.

מהמצוי בתיקי האינקוויזיציה מסוף המאה מתברר עד כמה היה חג זה גדול וחשוב בעיני האנוסים. הם נהגו לקיים אותו ע"פ הכתוב בתורה⁷³. יתר על כן: הם קיימו את הכתובים פשוטם כמשמעם ושמרו על מנהגים מקראיים עתיקים, שהמסורת היהודית נטשתם מזמן, ועוד אפרט.

אך דווקא שמירת המצוות הנהוגות בחג זה היה קשה ומסוכן, וחייב נקיטת אמצעי זהירות רבים לקיומן.

החג זכה לשמות רבים: "Pascua del pan Cenceño"⁷⁴, הפסח של הלחם הרזה, הכחוש, הדק; "Pascua del Cordero"⁷⁵, הפסח של הכבש; Pascua de los Panes; Acimos⁷⁶ הפסח של הלחם שלא החמיץ; אך הכירו גם את השם המסורתי: "Phasse" ופרשו שם זה "la pasada"⁷⁷, "המעבר", אולי לזכר המעבר של בני ישראל בים סוף, או בגלל מזמור בשם זה ששרו אותו בפסח; אך ייתכן גם שהם נתנו משמעות למילה העברית ע"פ המבטא או הצליל. מגוון זה של שמות נותן מושג על האופי שחג זה קיבל.

חג הפסח המחיש היטב את מצבם הלא טבעי של האנוסים, את העבדות הרוחנית שבה היו שרויים, אך גם הפיח תקווה "ליציאת מצרים משלהם"⁷⁸. שלטון הכנסייה נראה בעיניהם כשעבוד מצרים, האינקוויזיציה והאינקוויזיטורים סימלו את הפרעונים⁷⁹, ותקוותם הייתה שיקום ה"משה" שיגאל אותם מציפורני האינקוויזיציה, כלומר – שיבוא המשיח. שאיפות אלו מצאו ביטוי בתפילות ובמזמורי הלל שבחרו ושחיברו לכבוד הפסח.

בעדותו במשפטו הראשון ציין קארוואחאל הצעיר שחג הפסח מתחיל בארבעה עשר בחודש מרץ⁸⁰, ומשך החג שבעה ימים⁸¹, והיום הראשון והאחרון הם ימי שבתון, ואילו במשפטו השני הוא אינו מציין כמה ימים חגגו אותו⁸². על קיום החג במשך שבעה ימים ישנן עדויות נוספות, של בנות משפחת

קארוואחאל: לָאוֹנוֹר העידה על כך במשפטה ב־29.5.1595⁸³, אך בעדות נוספת מה־7.11.1595 נגד אחיה לואיס (במשפטו השני) – לא ציינה גם היא כמה ימים חגגו את הפסח⁸⁴. מאריאנה העידה ב־3.6.1600 (נגד דיאגו דיאס ניאטו) שחגגו את החג במשך שבעה ימים, במסגרת המשפחה המצומצמת (בביתו של אנטוניו דיאס דה קסרס, שבו התארחו אז רואי ודיאגו דיאס ניאטו), אך רואי ודיאגו חגגו בנפרד, בחדרם⁸⁵. אניקה, האחיות הצעירה, העידה גם היא על קיום החג במשך שבעה ימים⁸⁶. גם היא ציינה את העובדה שבני משפחת ניאטו לא חגגו יחד עמם⁸⁷. יש לזכור שרואי ודיאגו ניאטו ידעו שבגולה הנוהג הוא לחגוג במשך 8 ימים. דיאגו אישר זאת בתיאור על חיי הקהילה והדת הנהוגים בפרארה⁸⁸. אפשר להניח שרואי או דיאגו לימדו את לואיס דה קארוואחאל הצעיר, שבגולה חוגגים במשך שמונה ימים, ואולי זו הסיבה שלואיס הצעיר, בעדותו במשפטו השני לא ציין כמה ימים חגגו. אין להבין מדוע אחיותיו ציינו בעדויותיהן שחוגגים את החג במשך שבעה ימים.

ליבמן טוען שמנואל דה לוסנה ואשתו חגגו במשך שמונה ימים⁸⁹, כפי שנהוג בגולה. יתכן שגם הוא למד זאת מפי אחד ממשפחת ניאטו.

במשפטו הראשון סיפר קארוואחאל הצעיר לחוקריו מהו חג זה ואיך יש לחגוג אותו⁹⁰: את הפסח חוגגים לזכר זה שאלוהים הוציא את היהודים ממצרים, העביר אותם במדבר והביאם אל הארץ המובטחת. בשבעת ימי הפסח יש לאכול את הלחם הדק, הכחוש (pan cenceño). אופים לחם זה בלי שמרים ובלי מלח. יש לבחור שה קטן ולבן⁹¹, לשחוט אותו, ואת דמו יש למרוח על המשקופים⁹², כי כך ציווה אלוהים על בני ישראל לעשות כשהוציא אותם ממצרים. את השה יש לצלות בשלמותו ואסור לשבור בו אפילו עצם אחת, ויש לאוכלו בעמידה ובלי להותיר ממנו, כמנהג בני אדם המתכוננים לתזונה חפוזה⁹³, כשמותניהם חגורים ומקלותיהם בידיהם⁹⁴, ואם הותירו משהו מהכבש, יש לתתו לשכן [!] ⁹⁵. את הכבש יש לאכול עם עשבים מרים⁹⁶ (והכוונה למרור) ועם הלחם הכחוש⁹⁷. את הכבש יש לשחוט ולאכול בלילה שלפני יום הראשון של החג. משך החג – שבעה ימים, כשהיום הראשון והיום האחרון הם שבתון⁹⁸.

אך תיאור זה של קארוואחאל הצעיר (במשפט הראשון) אינו משקף נאמנה כל מה שידעו האנוסים על הפסח, או כל מה שקיימו בפועל, לפחות בבתייהם של המנהיגים, וכפי שאתאר בהמשך יתברר שלא כל מה שידעו גם קיימו ולא כל מה שקיימו מופיע בעדותו במשפט הראשון של קארוואחאל הצעיר שהיה, כאמור, בחיר המנהיגים בתקופתו.

מבחינת המהות של החג ראויה עדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל לתשומת לב מיוחדת. פרנסיסקה מדגישה את ההיבט של הצער והאבל שיש להדגיש במהלך חג זה בגלל שֶׁעָבּוּדָם, הדומה לשעבוד בני ישראל במצרים.

בעדותה היא מסרה כי מכיוון שאין הם יכולים לקיים את מצוות אכילת קורבן הפסח ככתוב בתורה, הרי שמחובתם להתמסר בלב ונפש לאלוהים ולהזיל דמעות הרבה שיחליפו את טקס הקרבת קורבן הפסח. היא השוותה את מצבם למצב בני ישראל במצרים, שהוא זהה לשעבוד האנוסים בימיה, לכן יש להתוודות על עוונותיהם ולבקש סליחה ומחילה, לתת צדקה ובמיוחד – להרבות בבכי. כך לימדם הליסנסיאדו מוראלס שיש לעשות⁹⁹.

אך יש לציין שבכל העדויות האחרות, כולל עדויותיהן של בני משפחת קארוואחאל, אין זכר לטענת פרנסיסקה. ההיפך הוא הנכון: בכולן מודגשים החגיגות, התפילות ומזמורי התהילה שהתפללו ושרו בפסח.

כאמור לעיל, חג זה, יותר מאחרים, חייב את האנוסים לפתח אמצעים מתאימים לקיומו, החל מההכנות לקראת החג ועד לקיום הפולחן במשך החג. מבחינת ההכנות – העשייה החשובה ביותר הייתה אפיית לחם העוני, המצות; וכפי הנראה במאה הט"ז אפו כל אחד לעצמו, בביתו. והייתה זו, כפי הנראה, מלאכתן של הנשים שבבית.

לאונור דה קסרס בָּתָם של קטלינה ואנטוניו דיאס דה קסרס, העידה שאָמָה קטלינה, נהגה לאפות לחם עוני בצורת עוגות (tortas) דקיקות¹⁰⁰. עוגות כאלה היו נוחות להעברה ממקום למקום ולכן נתנו אותן גם כצידה לדרך¹⁰¹.

בפסח הראשון שחגגו בני משפחת קארוואחאל בעולם החדש במחוז לאון החדשה הם נאלצו לאכול עוגות כאלה שאפו אותן מקמח תירס, כי קמח זה אינו מחמיץ¹⁰². יתר על כן, בדרך כלל, כשלא הצליחו לאפות "מצות" כאלה מקמח רגיל, אכלו עוגות מקמח תירס¹⁰³.

גם בפסח השני שלהם (בספרד החדשה) נאלץ קארוואחאל הצעיר לאכול עוגות מתירס כי שהה אז בדרכים¹⁰⁴, ובפסח שלפני מעצרו (בשנת 1589) ולאחר מעצרה של אחותו איסבל¹⁰⁵, חגגו את הלילה הראשון של החג כל בני המשפחה בביתו של חורחה דה אלמיידה ואשתו לאונור, אחותם, אך דווקא אז נמנעו מלאכול לחם עוני והסתפקו בלחם רגיל, מכיוון שאכלו על שולחנו של מארחם¹⁰⁶, אך אחרי הארוחה התפללו ושרו הוא, אמו, אחיותיו ואחיו מזמורי הלל, ובמיוחד מה שמכונה בפיו שירת משה¹⁰⁷ הפותחת במילים *cantemus Dominus gloriose* וכוונתו לשירת הים.¹⁰⁸

איסבל זו העידה כי בתנאים רגילים נהגו לחגוג את ליל הפסח על "לחם עוני וירק מר"¹⁰⁹. עדות זו זכתה גם לאישורו של אחיה לואיס בעדותו¹¹⁰. לאונור אחותם הדגישה את אכילת העוגות שאפו בלי שמרים¹¹¹, אך לא הזכירה את הירק המר. כפי הנראה, זכו עוגות אלו, המכונות בפייהם לחם עוני או לחם דק או עוגות עשויות מקמח תירס, שהיה קל ופשוט לאפות ולא עוררו תשומת-לב מיוחדת של סקרנים. לתפוצה בין אנוסי ספרד החדשה במאה הט"ז ושימשו

תחליף למצה. בהשוואה למציאות במאה הי"ז אפשר לומר שמנהגים אלה במאה הט"ז היו ייחודיים. על פי עדויות שונות במאה הי"ז נהגו לאפות מצות שצורתן קבועה: זו הייתה מצה עגולה, כחמישה עשר סנטימטר קוטר, שטוחה מאד¹¹². בדרך כלל היו אלה הנשים שאפו אותן בבתיהן למשפחותיהן, כשהבנות הבוגרות מסייעות בידי אימותיהן. כמובן שמעשה האפייה סיכן את העוסקות במלאכה. וְנִזְקָהּ אִם תַּחבֹּלָה: לטעון שהן אופות לחם כזה, בלי השמרים, כתרופה, על פי מצוות רופא. אליסיה גוחמן גולדברג טוענת כי בתחבולה זו הירבו להשתמש כל האנוסות, אך אין היא מציינת את מקורותיה. היא טוענת גם, שרופאים אנוסים נהגו לפני הפסח לרשום לחוליהם מבין האנוסים את ה־pan cenceño כתרופה נגד קלקול קיבה כדי להרגיל את הסקרנים מבין השכנים הנוצרים הותיקים¹¹³.

העשייה השנייה החשובה הייתה אכילת "קורבן הפסח", כלומר – סעודת חג שכללה כבש צלוי, והתזה מדם הכבש (לפני צלייתו) על המשקופים, ככתוב בשמות י"ב. אך מסתבר, ע"פ רוב העדויות, כי לא נהגו לעשות זאת בגלל הקושי הרב והסכנה שבדבר. לכן הסתפקו בדרך כלל בסעודה חגיגית שכללה ביצים, דגים ועופות. הארוחה לוותה בסממנים נוספים, כגון אכילה בעמידה, בחיפזון, לזכר חציית ים סוף¹¹⁴. אך מי שהקפיד ובכל זאת שחט את הכבש כקורבן הפסח, דאג לבחור בשה תמים ולבן. את השה שחטו בשעות מאוחרות אחרי הצהרים. הבעיה הקשה הייתה התזת דם השה על המשקופים, כי, כאמור לעיל, מעשה זה יכול היה להסגירם, ורובם המכריע אמנם לא עשו זאת, אך רות טוען שנמצאו בספרד החדשה מרחיקי לכת שעשו גם מעשה מסוכן זה¹¹⁵. ליבמן טוען, בלי לציין את מקורותיו, שנהגו למרוח את הדם על המשקוף מבפנים, ובכך מנעו את הסכנה.

פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה שנהגו לאכול בפסח כיסנים עשויים מדגים ו"מצות", שלשו אותן בלי מלח ובלי שמרים¹¹⁶.

כאמור, תפסה ארוחת ליל היום הראשון של פסח מקום חשוב בפולחנם. אל הארוחה נוספו טקסים שהחליפו את סדר פסח המסורתי ואת הקריאה בהגדה של פסח שעל קיומה לא ידעו, שהרי אין זכר במקרא לסדר ולהגדה.

מרטין כהן טוען, בהסתמכו על עדויותיהן של פרנסיסקה דה קארוואחאל ושל פֶּתָה איסבל כי בשנת 1588, ובשנה זו בלבד, בהיותן באחוזתו של חורחה דה אלמיידה, שחטו שה לבן ותמים (המשרתים עשו את המלאכה), ופרנסיסקה ובנותיה קטלינה ואיסבל נטלו מן הדם ומרחו את המשקופים בחדריהן. נערה אינדיאנית הכינה את המרור מעשבים מרים, והמשפחה כולה אכלה את השה בעמידה, ככתוב במקרא, כשמקלותיהם בידיהם¹¹⁷.

תיאור נוסף מסר אנוס שנעצר והעיד נגד קארוואחאל הצעיר¹¹⁸ (התיאור נכלל בכתב האישום): בפסח של שנת 1592, בביתם של לאונור ובעלה חורחה דה אלמיידה, חגגו במשותף משפחת קארוואחאל המורחבת וקבוצת ידידים אנוסים כמוהם. הם אכלו עוגות בלי שמרים, ועופות. אחד הנוכחים הרכיב אדם אחר על חמור והאחר הרכיב שני על סוס. כבש לא שחטו. קארוואחאל הצעיר קרא פרקים מהתנ"ך (שתורגם ללטינית). הפרקים שבחר עסקו באירועי יציאת מצרים. הוא סיים את הקריאה בהכרזה שרק תורת משה היא הטובה ורק בה ימצאו ישועה לנשמתם, והנוצרים טועים בדרכם¹¹⁹. על אשמה זו השיב קארוואחאל הצעיר בהרחבה: ראשית, אישר את העובדות והוסיף פרטים ושמות. הפסח שעליו העידו נגדו חל כשאצל הנוצרים חל מה שמכונה: "Pascua de Flores", וכל משפחתו חגגו פסח זה ביחד עם משפחתו של מנואל דה לוסנה, עם טומס דה פונסקה וחוסטה מנדס. הם סעדו ליבם בעוגות, בדגים ועופות, וכל זה התרחש בשבוע הקדוש של הנוצרים שבו אסור לאכול בשר. הם חגגו לזכר שחרור עם ישראל משעבוד מצרים ולזכר מעבר ים סוף, ולכבוד החג הוא הקריא מהתנ"ך מה שהוזכר לעיל. מנואל דה לוסנה הרכיב את חוסטה מנדס על הסוס ועל החמור רכבה אשתו של דה לוסנה¹²⁰. יתכן שרכיבה זו רומזת על "הצגת" יציאת מצרים, והרוכבים מסמלים את הרודפים; או אולי, הכוונה למסעה של ציפורה אל משה בעלה. מה שאינו מְטָל בספק שאת ארוחת החג הם אכלו כשמותניהם חגורים ומקלותיהם בידיהם¹²¹.

קארוואחאל הצעיר הסביר (במשפט השני) מדוע נמנעו מלשחוט שה והסתפקו באכילת עופות: שחיטת שה מחייבת, לדעתו, לקיים גם את טקס הַזָּאת הדם על המשקוף והמזוזות, ומעשה כזה הם לא העזו לעשות¹²².

תפילות הפסח כללו כאמור מזמורי הלל מספר תהילים ומהחומש¹²³. במיוחד שרו את שירת הים¹²⁴ המכונה בפיהם "שירת משה"¹²⁵, כי שיר זה עוסק בחציית המדבר וים סוף ע"י בני ישראל, ובפרשת טביעת חיל פרעה בים¹²⁶.

כפי הנראה, כל אנוס שקיים מצוות נמנע מלעסוק בכל עיסוק כלכלי ביום הראשון והשביעי של פסח, אך היו גם כאלה ששבתו כל השבוע¹²⁷. אין מידע איך הם הצליחו להסוות עובדה זו מעיני שכנים ומכרים.

קארוואחאל הצעיר ידע גם על האפשרות לקיים פסח שני כשאינ יכולת לקיים את החג במועדו. בעדותו סיפר על שיחה שהתקיימה בינו לבין אנוס שלא נהג להקפיד על קיום מצוות, גם לא מְצֻנֶת הפסח, מפחד האינקוויזיציה. לואיס הצעיר לימד אותו את פרק ט מספר במדבר בעניין הטמאים שלא יכלו לקיים את הפסח במועדו ופנו אל משה בשאלה quare defraudamur¹²⁸. תשובת משה הייתה שיקיימו את החג בארבעה עשר בחודש שלאחריו¹²⁹. עצם ידיעת הכתוב אינו מפתיע, אך אין הוכחה שאומנם היו כאלה שקיימו פסח שני.

7. שבועות:

חג זה לא חגגו כמעט, ועל קיומו ידעו מעטים מאד. חוקרי האינקוויזיציה בספרד החדשה לא הכירו אותו והוא אינו מופיע בהכרזת האמונה המאוחרת שפורסמה במחצית המאה הי"ז. קארוואחאל הצעיר מכנה את החג *"Pascua de las Primicias"* – חג הביכורים. הוא העיד שבחג זה, כמו בפסח ובסוכות, נהגו בני משפחתו להתפלל ולשיר מזמורי הלל ולקרוא מהתנ"ך את הפרקים העוסקים בחג זה. הוא ציין שחגגו אותו בסמוך לחג הנוצרי *"Pascua de Pentecostés"*¹³¹ ושחג זה בא להזכיר את "הטובות שעשה ה' לעמו כשנתן לו את התורה"¹³².

גוחמן-גולדברג טוענת שעל חג השבועות כחג מתן תורה העידה מאריאנה (אחותו של קארוואחאל הצעיר) במשפטה¹³³. ליבמן מוסיף שהיא טענה גם, שחג זה חוגגים ארבעים יום לאחר פסח¹³⁴. אין לדעת אם הייתה זו טעות שלה, או של הבלר שרשם את פרוטוקול משפטה. לא סביר להניח שבני משפחה זו לא ידעו מתי חוגגים חג זה, שהרי הכול כתוב בתורה וממנה הם שאבו את ידיעותיהם.

גם מנואל דה לוסנה העיד שהוא ואשתו נהגו לקיים חג זה לזכר מתן תורה¹³⁵. יתכן שהוא למד זאת מפי קארוואחאל הצעיר. יתכן גם שהאנוסים, שהיו מיוחדים עם רואי ודיאגו דיאס ניאטו, למדו מפיהם על החג ואיך חוגגים אותו. איך חגגו את שבועות בפרארה סיפר דיאגו לחוקריו ב־15.1.1601 וגם ביום המחרת¹³⁶.

הערות:

- 1 כך טען מנואל דה מוראלס כשלימד אנוסים את תורת משה, (במקור): "... y que guardasen los Sabados que eran los que Dios mandava guardar los cuales guardasen con mucha solemnidad sin hacer cosa ninguna en ellos por guarda de la ley de Moisen ..." שישמרו את השבתות שאותן ציווה ה' לשמור בחגיגות ולא לעשות בהן מלאכה כלשהי למען קיום (מצוות) תורת משה "... ראו: מוראלס, משפט, עמ' 43.
- 2 ע"פ עדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל, שנרשמה גם בתיק משפטו של מוראלס.
- 3 על אוקנייה ראו: לעיל, פרק ג.
- 4 ראו: שם, כולל הערה 142.
- 5 ראו: שם, ובמיוחד הערה 142.
- 6 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47. ראו גם: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 221-222, 226, 234, 239.
- 7 מהעדויות נגדו שמצויות בתיק משפטו (במקור): "... que dezia el licenciado Morales que Dios havia creado todas las cosas en seis dias y que el Sabado

havia guardado para su descanso y que por ser dia de holgança se havia de decir ..."] en aquel dia del Sabado los laudes ..."] והליסנסיאדו מוראלס נהג לומר שאלוהים ברא הכול בשישה ימים ובשבת נח ממלאכתו, ומכיוון שהיה זה יום של בטלה יש לומר ביום השבת תשבחות ..."] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 48-49; ועוד: "... le dezia Morales que la guardase desde el viernes en la noche hasta el Sabado al anohecer ... en el cual se vestia camisa y ropa limpia ..." וואמר לה מוראלס שתשמור (על השבת) מיום ששי בלילה עד שמחשיך בשבת ... שבו (בשבת) לבשה חולצה (נקייה או חדשה) ובגדים נקיים ..."] ראו: שם, עמ' 53; "... y que guardase los Sabados sin trabajar en ellos desde la postura del sol el viernes ante hasta que fuese puesto el Sabado..." ושתשמור על השבת בלי לעבוד משקיעת השמש ביום שישי ועד צאת השבת ..."] ראו: שם, עמ' 88. ראו גם לעיל הערה 1.

8 במקור: "... y encender el viernes en la noche un candil en el nombre del Señor porque con el tenian los difuntos de Israel gloria y descanso el cual havia de arder hasta que desuyo [sic] se apago." עמ' 63. ראו: שם, עמ' 63.

9 במקור: "... que le encendia el viernes a la noche poniendo azeite con una mecha torcida de lino ... y la metia en un aposento donde lo dexava arder hasta que desuyo [sic] se apagase diciendo que aquello se hazia por sacrificio de los difuntos para que dios les diese gloria ..." (ויש ל) הדליק ביום שישי בלילה פתיל מפותל שהוכנס (לכלי עם) שמן ... ולשים אותו בחדר ולהשאיר אותו שם שיבער הפתיל עד שיכבה, ואמר שעושים זאת למען המתים (?) כדי שאלוהים יעניק להם תהילה ..."] ראו: שם, עמ' 84.

10 במקור: "...y tambien dixo el dho. Licenciado Morales alli que aviendo oportunidad y salud era bueno con la dicha ley bañarse el cuerpo y cortarse las uñas el viernes..." ואותו ליסנסיאדו מוראלס אמר גם שעל פי אותה תורה, כשיש הזדמנות ובריאות, טוב הוא לרחוץ את כל הגוף ולגזור ציפורניים ביום שישי ..."] ראו: שם, עמ' 64.

11 מעדותו של המלשין לואיס דיאס נגד קארוואחאל הצעיר במשפט השני, במקור: "... por el ayuno del viernes que los dichos ayunaban por la guarda del sábado..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 150.

12 על זה העידה לאונור דה קסרס, בפתה של קטלינה דה לאון קארוואחאל (העדות נגבתה ב-14.12.1600). ראו: ליבמן, מואר, עמ' 43; אוכמני, עמ' 239. גם פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה עדות דומה: "... y guardar los sabados teniendo la casa limpia ..." עמ' 63. ראו: מוראלס, משפט, עמ' 63.

13 קטע מהעדות של סוסנה גאלוואן נגד משפחת קארוואחאל (ב-27.1.1589), במקור: "... vió que el viernes que pasó una chichimeca que les sirve ... llevaba en la mano una sábana enjuta limpia que se había lavado y enjugado aquel día, y juntamente llevaba ropa mejorada en la cabeza que no se había acabado de

- enjuagar, y sospechando ésta que la sábana debía de ser para echar en la cama el
 אחד ...] dicho viernes en la noche ... שמי ששישעבר צ'י'מקה * אחת
 שמשרתת אותם ... החזיקה בידה סדין יבש ונקי שכובס ויובש באותו יום וגם
 החזיקה על ראשה בגדים משופרים (חגיגיים?) שלא יובשו עדיין, וזו שהעידה
 חשדה שהסדין הוכן על מנת ששימו אותו באותו יום שישי בלילה על המטה
 "... [ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 189.
 * כינוי לשפחה אינדיאנית, בת לאחד משבטי ציידים שהתגוררו ברמת מכסיקו.
 האנוסים התייחסו להחלפת הבגדים לקראת שבת ולכבודה לאחת ממצוות "עשה" 14
 החשובות ביותר. עדויות רבות מצביעות על כך. פדרו אנריקס העיד במשפטו ש:
 "... antes que comenzava la guarda de los sabados se vistiese este camisa limpia
 y echase ropa limpia en la cama ... [ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48. בנוסף
 לכך אמר שאמו ואחותו נהגו גם הן כך: "... que se visten ropa limpia los viernes
 a la noche y la hechan en la cama ..."] * עמ' 52. כך נהג גם אחיו דיאגו.
 ראו: שם, עמ' 56; כך נהגו גם סבסטיאן רודריגס ואשתו קונסטאנסה, ראו: שם,
 עמ' 54. המלשין דיאס סיפר על מעשיהם של משפחת קארוואחאל: "... y echan
 los viernes en la noche ropa limpia en la cama* y el dicho sábado se visten ropa
 de fiesta y camisas limpias ... [ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי
 קארוואחאל הצעיר, עמ' 150. עד כמה החשיבו קיום נוהג זה תעיד העובדה
 שאפילו בהיותם בדרכים, או כשהתארחו אצל אחרים, נהגו לבקש חולצה נקייה
 מהמארח. קטלינה אנריקס העידה שראתה את פדרו אנריקס נוהג כך: "... llego un
 viernes a esta ciudad de México y fue a casa de cierta persona que nombro y
 pidio a la dicha persona que le diese agua para labarse las piernas y se las labo y
 despues de labado pidio una camisa limpia y se la vistio por lo cual sospecha el
 testigo que ... Pedro Enriquez guarda la ley de Moysen por que por su guarda se
 suelen labar las piernas los judios los viernes en la noche y se visten camisas
 limpias ... [ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 75. דיאגו אנריקס סיפר שנהגו ללבוש
 "vestidos mejorados". ראו: שם, עמ' 82. ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 13, 16,
 37, 38, 132.
 * כפי הנראה התכוון למצעים שפרשו על המיטות.
 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 243. דיאגו דיאס ניאטו העיד במשפטו שכך נהגו 15
 בקהילה היהודית פורטוגלית בפרארה. ראו: אוכמני, עמ' 259.
 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 243. 16
 במקור: "... y se lavava las piernas y se cortava las uñas ..." [" ... ורחץ רגלים 17
 וגזר ציפורניים ...] ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48; ראו גם לעיל הערה 14.
 במקור: "... y que se baña los viernes ..." [" ... ומתקלח בימי שישי ...] ראו פדרו 18
 אנריקס, משפט, עמ' 76.
 ראו: שם, עמ' 54. 19
 ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 124, 153. 20

- 21 ראו: קיצור שולחן ערוך השלם, מאת ש. גאנצפריד, הוצ' סיני, סעיף ע"ב, עמ' 105-103.
- 22 ראו עדותו של המלשין דיאס: "...y que lo que han de comer aquel día lo aderezan el viernes en la noche y meten las comidas en un horno donde se cueza y esté caliente todo el día del sábado, así para la hora del comer como para la hora del cenar ..." [ומה שמתכוונים לאכול באותו יום מכינים ביום שישי בערב ומכניסים את האוכל לתנור שבו (האוכל) מתבשל ונשאר חם בכל אותו יום שבת, גם בשעת האוכל (במשך היום) וגם בארוחת הערב ...] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 150. ראו גם: מוראלס, משפט, עמ' 83.
- 23 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 133; ראו גם עדותה של מאריאנה קארוואחאל ב־מוראלס, משפט, עמ' 80.
- 24 ציטוט מעדותו של דיאגו אנריקס נגד אמו ואחיו: "...y veia que encienden los viernes en la noche una vela por ceremonia de la ley de moysen la cual ardia toda la noche hasta que se ... ahogava ..." [וראה שבימי שישי בלילה הדליקו נר כטקס של תורת משה ונר זה דלק כל הלילה עד שנחנק (וכבה) ...] ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 82. ראו גם: לה פאיבה, משפט, עמ' 127, 132; השוו: אוכמני, עמ' 259.
- 25 כך נהג גם פרנסיסקו מיליאן. ראו לעיל פרק ג, והערה 142.
- 26 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 242. השוו: פדרו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 213.
- 27 לפעמים נהגו כך בבית משפחת קארוואחאל. פרנסיסקה העידה ש־: "... y encender el viernes en la noche ... el qual havia que arder hasta que se desuyo apagase y guardar los sabados ..." נגד באטריס אנריקס לה פאיבה נמסרה עדות שבביתה נהגו: "... y encendieron los viernes una vela que dexaba toda la noche hasta que desuyo se apagava por ceremonia ..." ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 132. עדות דומה מסר גם דיאגו אנריקס. ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 101; ראו גם: ליבמן, היהודים, עמ' 244. השוו: אוכמני, עמ' 259.
- 28 מאריאנה דה קארוואחאל העידה שבביתה נהגו להכניס את הנר שהדליקו לכבוד שבת לחדר אחר. ראו לעיל הערה 9. בכתב האישום נגד קטלינה דה לאון־קארוואחאל, אשתו של אנטוניו דיאס דה קסרס נאמר בין היתר: "... y procediendo superticiosamente en la guarda de los dichos sabados luego que el viernes antes empesava ... encender un candil con una mecha larga de lino y poniendola en parte secreta lo dexavan estar todo el tiempo que durava hasta apagarse ..." [ופעלה על פי אמונותיה התפלות בשומרה אותן שבתות לאחר שלפני זה, בימי שישי, הייתה מכינה נר עשוי מפתיל פשתן ארוך והדליקה אותו במקום סודי והניחה לו לבעור כל הזמן עד שכבה ...] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 69.

- 29 ראו לעיל, הערות 8, 9.
- 30 ציטוט מעדותה של לאונור, אחותו הצעירה של קארוואחאל הצעיר ואשתו של חורחה דה אלמידה: "... y los viernes a puesta del sol, que comenzaba la guarda de los sábados, cantaba el dicho Luis de Carvajal y sus hermanas doña Isabel y doña Mariana un cántico que comienza ..." משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 195.
- 31 ראו: שם, עמ' 195-199. אל תפילות אלו אתייחס בפרק על התפילה.
- 32 במקור: "Todos los cuales nueve cánticos, como dicho es, rezaba y cantaba el dicho Luis de Carvajal, los viernes en la noche, preparándose para la guarda de los sábados; y cuando no los podía decir el viernes en la noche, por algún estorbo o impedimento, los decía y rezaba el sábado..." המזמורים נהג לשיר ולהתפלל אותו לואיס דה קארוואחאל בימי שישי בלילה כשהכין עצמו לשמור את השבת, אך כשנמנע ממנו לעשות זאת ביום שישי בגלל הפרעה כלשהי, היה אומר ומתפלל אותם בשבת "...". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 199.
- 33 ראו: שם, שם.
- 34 כפי הנראה לא התייחסו לנגינה בשבת כעברה. יתכן שהייתה זו השפעה נוצרית, אולי חיקוי לנגינה על עוגב בכנסייה.
- 35 העיד מנואל דה לוסנה ב-11.11.1595: "...y tomando éste una arpa, tañó éste y cantó. y el dicho Luis de Carvajal, un cántico que comienza: A ti Señor clamamos con voces y alaridos, etc. משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 135. ייתכן שתוכן מזמור זה לקוח מתהילים פ"א/2-4 או קמ"ט, פסוקים אחרונים.
- 36 ראו עדותה של לאונור מה-2.7.1595 ב-קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 195. ראו גם: מוראלס, משפט, עמ' 43, 49. כידוע מזמורי תהילים מהווים חלק נכבד מתפילת שחרית של שבת.
- 37 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 130-131.
- 38 ראו: שם, עמ' 199-200 (עדותה של לאונור מה-2.6.1595); השוו: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 213, 259.
- 39 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 338-339.
- 40 במקור: "... que sabían los dichos Ruy Díaz y Diego Díaz Nieto la oración del Amida, que se dice en pie y empieza de la manera siguiente Adonay Adonay ניאטו ידעו את תפילת ה"עמידה", שמתפללים אותה בעמדם על רגליהם והיא פותחת במילים: 'אדוני, אדוני שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך' (תהילים, נ"א/17). ראו: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 213 (עדותה של מאריאנה קארוואחאל שניתנה ב-3.6.1600); ראו גם: אדלר, עמ' 240.

- 41 **במקור:** "... y rezase oraciones puestas en pie, levantadas las manos al oriente y salmos de alabanzas y cánticos de Moisés sin decir al fin Gloria Patri ... los cuales salmos y cánticos, mas en particular se habian de rezar el sábado como ...] dia de más fiesta en que Dios queria ser alabado ... " והתפללו תפילות בעמידה כשידיהן מורמות (ופונות לכיוון) מזרח, ומזמורי תהילה ושירים של (תורת) משה בלי הסיומת (הנוצרית) "תהילה לאב" ... ואותם מזמורים ושירים מתפללים (ושירים) במיוחד בשבת כי זה יום חגיגי במיוחד שבו רצה אלוהים שישבחו אותו..."] ראו עדותה של איסבל במשפטה. עדות זו הועתקה גם לתיק משפטו של המושל לואיס דה קארוואחאל הזקן. ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214.
- 42 **ראו:** גוחמן-גולדברג, עמ' 135.
- 43 **על כך העידה לאונור נגד אחותה קטלינה, אשתו של אנטוניו דיאס דה קסרס:** "... aunque por cumplimiento y miedo de no ser sentido hacían que trabajaban, y éste les leía salmos de alabanza en romance, sin decir más que: gloria sea a Dios solo excluyendo a Jesucristo y al Espíritu Santo y aunque todos sabían ser grandísimo pecado encender fuego y guisar la comida el mismo sábado, lo hacían por no ser sentidos, aunque es verdad que la dicha doña Francisca, su madre por más devoción no quería comer aquel día cosa que hubiese llegado al fuego por haberles éste dicho a todos éste precepto en esta copla siguiente: En todas vuestras moradas fuego no lo encendáis en el sábado que holguéis, porque serán condenadas las almas si tal obráis". 303 ; לעיל, הערה 2.
- 44 **במקור:** "... que la guardava sin hacer nada". **ראו:** מוראלס, משפט, עמ' 53.
- 45 **במקור:** "... y aunque sus hermanas de éste se ocupaban en hacer alguna obra por no ser sentidas y notadas, y éste en guarda del dicho sábado ... leía en la Biblia cosas de la dicha ley de Moisés, aplicadas a la guarda del dicho sábado ... " **ראו:** משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 407.
- 46 **במקור:** "... no ocupandose ... en cosa ninguna ni travajar en guarda y observancia ... " **ראו:** פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52, 56, 60, 82.
- 47 **במקור:** "... y guarda los sabados no travajando ... " **ראו:** שם, עמ' 76.
- 48 **במקור:** "... por guarda ... de la dicha ley de Moisés guardaba los sábados siempre que podía de asiento o de camino ... en los cuales sábados se vestía camisa limpia y la mejor ropa que tenía ... rezando ... psalmos de alabanza ... y se holgaba sin hacer nada acordándose que Dios holgó y descansó aquel día ... "]... כדי לקיים ... (חוקי) תורת משה, שבת בשבתות אם רק התאפשר לו הן בביתו והן בהיותו בדרכים ... ובשבתות אלו לבש חולצה נקייה ואת הבגדים הטובים ביותר שהיו לו ... והתפלל ... מזמורי שבח והלל ... והלך בטל ולא עשה

- כלום וזכר שאלוהים התבטל ונח באותו יום ..."]. ראו קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 50-51.
- 49 במקור: "... era por cumplimiento y no por el intento de la Iglesia ..." ראו: שם, שם.
- 50 ראו: שם, עמ' 63. מעשים דומים היו נהוגים אצל אנוסי ספרד כבר במאה הט"ו. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 195.
- 51 העיד המלשין דיאס נגד קארוואחאל הצעיר: "... y no trabajaban en todo el día, ni en su casa se enciende lumbre el día del dicho sábado ..." ["... ולא עבדו במשך כל היום, ובביתו לא הדליקו אש לתאורה במשך כל אותה שבת ... "]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 150. גם אחותו של קארוואחאל הצעיר העידה שבביתם נמנעו מעשיית כל מלאכה בשבת. ראו: שם, עמ' 194-195. קארוואחאל הצעיר עצמו אישר עובדות אלו בוידוי שלו במשפט השני. ראו: שם, עמ' 222.
- 52 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 244.
- 53 ראו: שם, עמ' 206.
- 54 בתיאור החיים הדתיים של יהודי פרארה ע"י דיאגו דיאס ניאטו, הוא הזכיר את ראש השנה ואת דרך קיום חג זה. סביר להניח שהוא ואביו רואי לימדו את מקורביהם בספרד החדשה על החג ואיך יש לחגוג אותו, אך אין לכך זכר במשפטים נגד אנוסים משנות 1595-1596 ואילך. ראו: דיאגו דיאס, משפט II; אוכמני, עמ' 259, 267.
- 55 ראו: ליבמן, מואר, עמ' 46.
- 56 ראו: סלושץ, עמ' 123, 128, 185.
- 57 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 48.
- 58 במקור: "... en el cual tambien aprendió otra Pascua que llaman de las cabañas, que cae en el mes de Septiembre y duraba ocho días, y se había de celebrar y morar todos ocho días en los campos, solo para memoria de alabar a Dios por haber dado la Tierra de Promisión a los hijos de Israel, en los cuales se había de comer lo que ordinariamente comían". ראו: שם, שם; השווא: אוכמני, עמ' 230.
- 59 העדות נמסרה ב-1595.7.11.
- 60 במקור: "... que sí guardaron y es de siete días, de los cuales se guardan como días de fiesta el primero y el postrero, y en los demás se puede trabajar en guisar la comida y no en otras obras de manos, ... en todos los cuales siete días rezaban ésta y el dicho su hermano Luis de Carvajal, ... los cánticos y oraciones de la Ley de Moisés que tiene declarados". ["... נכון ששמרו אותו במשך שבעה ימים, מהם היום הראשון והאחרון נחשבים לימי חג, ובאחרים מותר לבשל את האוכל אך לא (לעשות) עבודה אחרת בידיים ... ובכל אותם שבעת ימים התפללה היא ואחיה לואיס דה קארוואחאל את המזמורים והתפילות של תורת משה עליהם כבר הצהירה "]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 206; השווא: אוכמני, עמ' 219-218.

- 61 במקור: "... y también celebró éste con los dichos sus padres y hermanos la Pascua de las Cabañas que llaman de los Tabernáculos, que cae a los quince de la luna de septiembre, en memoria del beneficio que Dios hizo al pueblo de Israel en haberle dado por habitación la Tierra de Promisión, después de haberlos traído por el desierto cuarenta años". חגג עם הוריו ואחיו את חג הסוכות המכונה גם חג ה־Tabernáculos (גם פירוש מילה זו הוא "סוכות"), שחל בחמישה עשר לירח ספטמבר, לזיכרון הטובה שעשה אלוהים עם עם ישראל על שנתן לו את הארץ המובטחת אחרי שהוביל אותם במדבר במשך ארבעים שנה". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223.
- 62 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 205.
- 63 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 134.
- 64 במקור: "... y tambien guardó otras festividades y ayunos de la dicha Ley constituídas por profetas, y santos de la vieja Ley como son las de la redificación del templo llamado de las lumbreras ...". ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223.
- 65 או: מקבים א.
- 66 ראו: שם, עמ' 161-165.
- 67 ראו: אוכמני, עמ' 263-264.
- 68 ראו: גוחמן-גולדברג, עמ' 148. ראו גם רות, תולדות, עמ' 133.
- 69 בכך דומים אנוסי ספרד החדשה לאנוסים בעולם הישן. ראו: רות, עמ' 133.
- 70 הוא לא התכוון לתרגום מילולי אלא לכוונה, כפי שיוסבר בהמשך.
- 71 ראו: אוכמני, עמ' 264-265.
- 72 ראו לעיל, פרק ג כולל הערה 142.
- 73 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47.
- 74 ראו: שם, שם.
- 75 ראו: שם, עמ' 65; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 180, 206, 227, 230; מוראלס, משפט, עמ' 53, 68, 82.
- 76 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 304, 329.
- 77 במקור: "...en la cual Pascua, que llamaban el Phasse, que quiere decir la pasada...". ראו: קארוואחאל הצעיר משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 42. במקום אחר כתוב: Pascua del Phasse ראו: שם, עמ' 51. ראו גם: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214 (עדותה של איסבל במשפט המושל קארוואחאל). אניקה (קארוואחאל) העידה ב־9.10.1600 כי בחג זה נהגו לשיר מזמור ארוך מאד המכונה La pasada, שעוסק בביאת המשיח שעוד לא בא אבל יבוא. ראו: אוכמני, עמ' 232.
- 78 על השפעות תיאורי יציאת מצרים על האמונות המשיחיות שרווחו בין אנוסי ספרד, ראו: ביינארט, אנוסי צ'ליון, עמ' 246. יתכן שחלק מהשפעות אלו רווחו גם בקרב אנוסי ספרד החדשה.

- 79 ראו: קרוואחאל הצעיר, משפט I; הנ"ל, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 60-61, 177.
- 80 ראו: שם, עמ' 47.
- 81 ראו: שם, שם; מוראלס, משפט, עמ' 44, 82.
- 82 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223.
- 83 ראו: שם, עמ' 203.
- 84 ראו: שם, עמ' 206-208.
- 85 ראו: אוכמני, עמ' 214.
- 86 ראו: שם, עמ' 230.
- 87 ראו: שם, עמ' 232.
- 88 דיאגו דיאס ניאטו העיד על כך ב-1601.1.16 (במשפטו השני). הוא גם הזכיר את העובדה שבערב פסח הוא צם כי הרי היה בכור. ראו: שם, עמ' 266-267 וגם עמ' 281.
- 89 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 205.
- 90 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47, 97; מוראלס, משפט, עמ' 44-45.
- 91 אין התייחסות במקרא לצבע השה. כפי הנראה היה זה מנהג מקומי.
- 92 במקור: "... y con la sangre untar los umbrales de las puertas ..." ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47; מוראלס, משפט, עמ' 44.
- 93 במקור: "... y comerlo en pié como quien está para caminar sin que quedase nada ..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 47, 97.
- 94 במקור: "... teniendo báculos en las manos y ceñidos por las cinturas ..." ראו: שם, שם; מוראלס, משפט, עמ' 44.
- 95 במקור: "... y si acaso sobrase darle a un vecino ..." ראו: שם, שם. זו קביעה תמוהה מכל הבחינות, כי הרי כתוב בתורה שאת הנותר יש לשרוף.
- 96 במקור: "lechugas amargas" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 97. ראו גם עדות אמו: "... y que toda la semana Santa desde el lunes hasta el domingo era la pasqua de los judíos la que se havian de holgar y que en ella mandava Dios que matasen un cordero y que con la sangre del [sic] untasen los umbrales de las puertas y que lo comiesen asado empie [sic] ceñido los ... con baculos en las manos comiendolo con **lechugas amargas** y esto en significacion de la salvacion que el pueblo de Israel tuvo quando Dios los libro y saco de Egipto del poder de Pharaon ..." ובכל השבוע הקדוש מיום שני עד ראשון חל הפסח של היהודים שבו שובתים (מכל מלאכה) ובו ציווה ה' שישחטו כבש וימרחו את דמו על משקופי הדלתות ושיאכלו אותו צלוי, עם עשבים מרים, בעמידה, מותניהם חגורים ומקלותיהם בידיהם וכל זה לזכר הצלת עם ישראל כשאלוהים שחרר אותם והוציא אותם ממצרים מרשותו של פרעה]. (ההדגשה שלי). ראו: מוראלס, משפט, עמ' 44-45.